

म.प्र.स. वाचनालय, ठाणे

विषय वा वा

दा. क्र. ६९६५

IRBK-0106965

IRBK-0106965

73
23-3-9
श्री संत तुकाराम

5 SEP 1977

गोपाल नीलकण्ठ दाण्डेकर

म. अ. सं. अर्थोपसंग्रह शाखा
डॉ. क. डी. ए. सं. दि
मि. ... शा. व. ...

IRBK-0106965

चित्रशाळा प्रकाशन, पुणे २.

मुद्रक व प्रकाशक .

दामोदर अय्यक जोशी, वी. ए. (टिळक),

व्यवस्थापक, चित्रशाळा प्रेस,

१०२६ सदाशिव, पुणे २

* * *

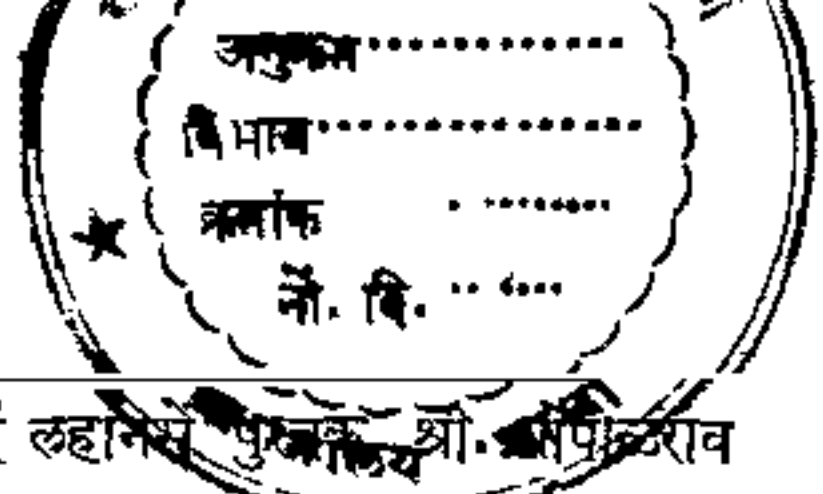
प्रथमावृत्ति सन १९५४

द्वितीयावृत्ति सन १९५८

* * *

प्रथमावृत्तीखेरीज शेष

सर्वाधिकार लेखकाधीन

प्रस्तावना

‘श्री सन्त तुकाराम’ हे लहानसे पुस्तके श्री. गोपाळराव दाण्डेकर यांनी लिहिले आहे इतके सांगितले की ते प्रसादपूर्ण, रसाळ, वाचावयास घेतले की संपेपर्यंत खाली ठेवत नाही असे आहे, असे वेगळे सांगण्याचे कारण नाही. श्री. गोपाळराव यांच्यासारखा सन्तांच्यावर निष्ठा असणारा भक्तिमान् लेखक, चरित्र बालाच्याकरिता व चरित्राचा विषय तुकोबा असा त्रिवेणी-सगम झाल्यावर श्री. गोपाळरावांच्या स्फूर्तिगंगेस रसाचा पूर येऊन त्यांत वाचक कडेपर्यंत तरंगतच जावा यांत आश्चर्य ते काय ?

चित्रशाळेच्या व्यवस्थापकांनी श्री. गोपाळराव यांच्याकडून बालवाचकवर्गाकरिता इतर महाराष्ट्रीय व महाराष्ट्राबाहेरचे सन्त यांची चरित्रे लिहून घेण्याचे ठरविले आहे याबद्दल व्यवस्थापकांचे अभिनंदन करणे अवश्य आहे. कारण या त्यांच्या कृतींत त्यांनी समसमा असा योग साधला आहे.

श्री. गोपाळराव यांची लेखनशैली अशी आहे की, वाचतांना असे वाटते की, वर्णिलेल्या घटना जणू आपल्या डोळ्यांसमोर घडत आहेत. हे चरित्र मुलांच्याकरिता लिहिलेले असल्याने श्री. गोपाळराव यांनी, तुकोबांनी हुतुतू, हसामा वगैरे खेळांवर जे रूपकात्मक अभंग रचले आहेत त्याचा तुकोबांचे चरित्र

समजून देण्यांत व उपयोग करण्यांत चांगली कुशलता दाखविली आहे.

या चरित्राच्या बाबतींत जातां जाता एका गोष्टीकडे लेखकाची व त्याबरोबरच वाचकांची नजर वेधणें अवश्य आहे. प्रकरण नववें, गुरुकृपा यांत तुकारामांची परंपरा सांगताना राघव चैतन्य - त्यांचे केशव चैतन्य - केशव चैतन्य राघवचै तन्याचे गुरु असा अर्थ निष्पन्न होतो. वास्तविक वस्तुस्थिति उलट आहे. शिवाय या तीन पिढ्या नाहीतच. दोन पिढ्यांचेंच वर्णन आहे.

हें पुस्तक माझे गुरुबंधु वै. ह. भ. प. मारुतिबोवा गुरुव, आळंदी यांच्या स्मृतीस अर्पण केलें आहे तेंहि योग्यच झालें आहे.

तुकारामबीज
शके १८७५.

शं. वा. दाण्डेकर

वारकरी पथातील
माझे आचार्य
वैकुण्ठसुखनिवासी
गुरुवर्य मारुतीबुवा गुरव
याचे स्मृतीस-

गोपाल नीलकण्ठ दाण्डेकर

अनुक्रमणिका

१. पावन तो देश	१
२. पवित्र तें कुळ	४
३. जन्म-बालपण	८
४. लग्न अन् ससार	१५
५. पहिला घाव	२१
६. दुष्काळ	३३
७. साधना	४२
८. उपासना	५५
९. गुरुकृपा	६१
१०. अभंग-रचना	६४
११. छळ	६७
१२. परीक्षा	७४
१३. उदकामार्जी वह्या	७७
१४. जयजयकार	८५
१५. दिवड्या छत्री घोडे	८९
१६. तुका जातो वैकुण्ठाळा	९४

१. पावन तो देश

मावळ' भाग - फार सुंदर आहे तो. अगदीं आजहि सुंदरच आहे. तीन नद्या वाहतात त्याच्यांतून. एक इंद्रायणी. दुसरी पवना. तिसरी आंद्रा.

इन्द्रायणी - तिचं वर्णन काय करूं? तिचा उगम देवणा. तिच्या कांठीं गावं देखणीं. ती भीमेला जाऊन मिळाली. तो संगमहि देवणाच !

लोणावळ्याजवळून निघाली ती. उणीपुरी चाळीस मैल लांबी. पण मोठ्या मोठ्या गंगायमुनांनीं तिचा हेवा करावा, असं तिचं भाग्य !

काय भाग्य आहे तिचं ?

कसं सांगूं ? तिच्या कांठावरल्या एका झोपडींत मराठी भाषेचा आदिकवि जन्मला. तिच्या कांठीं नाचून खेळून मोठा झाला. अन् शेवटीं तिच्याच कुशींत विसावला. फार मोठा संत. बालब्रह्मचारी. बुद्धीचा आगळा. अबध्या सताहून वेगळा. ज्ञानेश्वर त्याच नाव.

हे झाले सातशें वर्षांपूर्वीं. पण एवढ्यानंच इन्द्रायणीची कूस रिती झाली नाही. कशी रिती होईल ?

तिचा कांठ मोठा श्रीमंत आहे. कशानं ? धनसंपत्तीनं ? असेल कराचित्. किंवा नसेलहि. पण धर्मसंकीर्तन - तें मात्र आज हजार दोन हजार वर्षे होतंय तिच्या दोन्ही काठावर.

तत्रभवान् बुद्धानं आपल धर्मसंकीर्तन उत्तरेत केल. पण त्याचा पडसाद आला दक्षिणेपर्यंत. दक्षिणेतल्या राजांनीं बौद्ध भिखवूंना

जेव्हां या देशाचे डोंगर कोळसे पाडण्यासाठीं झाडं तोडून बोडके केले नव्हते, जेव्हां अपरुकीनं आमराया लावल्या जात अन् जोपासल्या जात तेव्हां ?

तेव्हां तर देहूचं रूप आगळं असेल. भोंवताली आमराया असतील. पारंब्यांचा आधार घेऊन उभे राहिलेले वड असतील. त्या वडापिंपळाखालीं देखणीं देवळं असतील.

पण असतील तरी कशाला ? हे घ्या देहूचं वर्णन.

धन्य देहूगांव पुण्यभूमी ठाव । तेथें नांदे देव पांडुरंग ॥

धन्य क्षेत्रवासी लोक ते दैवाचे । उच्चारिती वाचें नामघोष ॥

कर कटीं उभा विश्वाचा जनिता । वामांगीं ते माता रघुमाई ॥

गरुड पारीं उभा जोडोनियां कर । अश्वत्थ समोर उत्तरामुख ॥

दक्षिणे शकर लिंग हरेश्वर । शोभे गंगातीर इंद्रायणी ॥

लक्ष्मीनारायण बल्लाळाचें वन । तेथें अधिष्ठान सिद्धेश्वर ॥

विघ्नराज दारीं बहिरव बाहेरी । हनुमंत शेजारीं सहित दोषे ॥

अगदीं ऐतिहासिक पुरावा आहे बरं का हा !

देहूगाव ही पुण्यभूमि आहे. तिथं पांडुरंग नांदतो आहे. कटीवर कर आहेत. वामांगीं रघुमाबाई उभी ठाकली आहे. समोर पारावर गरुड उभा आहे. श्रीहरीच्या उत्तरेला पिंपळ डोलतो आहे. दक्षिणेला हरेश्वर ध्यानस्थ बसला आहे. समोरून गंगामाई इंद्रायणी वाहात्येथ्. शेजारीं बल्लाळाचं वन आहे. त्यांत नानापरींचीं झाड आहेत. फुळं फुलताहेत, डोलताहेत. त्या वनांत लक्ष्मीनारायण उभा आहे. या सगळ्यांचं अधिष्ठान आहे सिद्धेश्वर. गणराय दारावर उभे राहून विघ्नांचं निवारण करताहेत. अन् मदतीला आहेत बहिरव आणि मारुतिराय !

कुण्याहि भक्ताचं, सज्जनाचं मन आनंदानं मोहरून जावं, असं आहे हे वर्णन.

साप्रदायाचा पाया रचणाऱ्याचा शेजार. विश्वंभरानं वारवार आळंदीला जाव. ज्ञानोबाच्या भेटीचा लाहो ध्यावा. त्याना म्हणावं,

“ माउली ! मला तुमच्या मंडळात सरता करून घ्या ! ”

जणू ज्ञानोबांनीं तें ऐकलच. वारकरी मंडळी पढरीला जात. त्यांच्या-बरोबर टाळ-पताका घेऊन विश्वंभर निघाला वाटेंत त्यानं पंढरियाचे गुण ऐकलेन्. नामस्मरणाचा छंद तर लागलाच होता. जसंजसं पढरपूर जवळ येऊं लागलं तसतसा प्रेमा वाढत चालला.

“ दिसलं; शिखर दिसलं. पंढरियाच्या मदिराचा कळस दिसतोय. आता माझा पंढरिनाथ मला भेटेल ! मी त्याला डोळाभरी पाहीन. त्याच्या चरणांवर हें भाळ ठेकून कृतकृत्य होईन ! ”

शेवटीं विश्वंभर रावळांत जाऊन उभा राहिला. विटेवर उभी असलेली साजिरी गोजिरी मूर्ति त्यानं पाहिली. ज्ञानोबाला, नामदेवाला, चागदेवाला, मुक्ताबाईला, चोखोबाला जिचा छंद लागला होता, ती मूर्ति.

विश्वंभराचे डोळे आंसवांनीं भरून आले. त्यानं विठ्ठलमूर्तीच्या चरणांवर मस्तक ठेवून म्हटलंन्,

“ श्रीहरी ! सावळ्या ! शेवटीं येऊन पोंचलों तुझ्या चरणीं ! आतां अतर देऊं नकोस ! ”

मग विश्वंभरला तो नादच लागला.

आईनं लग्न करून दिलंन्. बाईल मिळाली, तीहि विश्वंभराला साजेशी. आमाई तिचं नांव. मग काय, विश्वंभर पंढरीशिवाय दुसरं कसल नांव घेईना !

दर शब्द एकादशीला त्यानं पंढरीला जावं; दुकानाकडलं लक्ष कमी झालं. निंदा व्हायला लागली. आई आणि बाईल, दोघी किती साभाळणार दुकान !

शेवटीं विठ्ठलालाच करुणा आली. एका रात्री विश्वंभरबुवां ग दृष्टान्त झाला.

“विश्वंभर, तुझी एकनिष्ठा माझ्या मनास आली. आता तुला पंढरीला यायचं काहीं कारण नाही. मीच तुझ्या गावीं येतो ! शेजार-च्या आबराईत माझा शोध घे.”

विश्वंभरबुवा आनंदून उठले. त्यांनीं वायकोला अन् आईला हाक मारली.

“आई ! मला दृष्टान्त झाला ! ”

“कसला ? ”

“पंढरिराय आपल्या घरीं आले ! ”

सकाळीं हार, बुक्का, तुळशी, दिंडी हें बरोबर घेऊन विश्वंभरबुवा आंब्याच्या वनांत गेले. पण या तुळशी अन् फुलाचं काहीं कामच पडलं नाही. तिथं एका आंब्याखालीं हें सगळं अंथरलं होतं. विश्वंभर-बुवांनीं आपल्या हातानं ती जागा उकरली. पाहातात तों काय !

श्रीहरीची सगुण मूर्ति ! शेजारीं रखुमाबाई ! मूर्तीच्या गळ्यात तुळशींचे हार. जणूं कौणीं आताच करून घातले आहेत

पुढें पाहातां निजदृष्टीनें । तों पांडुरंग मूर्ती सांबळी सगुण ॥

वामांगीं ते माता रुक्मिणी । सुकुमार ठाण साजिरे ॥

कासेसी दिव्य पीतांबर । गळां तुळसी-मजिन्यांचे हार ।

ऐसी मूर्ति देखोनि सुंदर । जयजयकार मग करिती ॥

मग स्वतः विश्वंभरबुवांनीं मूर्ति उचलून मस्तकावर धारण केली, टाळ खणखणूं लागले. मृदंग धुमधुमायला लागले. भजनाचा एका-कार गजर सुरू झाला. वाजतगाजत मूर्ति गांवात आणली.

विश्वंभरबुवा आईला म्हणाले,

“आई, देव तुझ्या घरीं आला. आता याला राहायला जागा ? ”

“ काय करतोस ? कुठं ठेवतोस ? ”

“ राऊळ बांधायचं घराशेजारीं. ”

छोटंसं, देखणं देऊळ बांधलं विश्वंभरबुवांनीं. त्यांत श्रीहरीला उभं केलं. समोर गरुड शेजारीं रामराय असं पंचायतन सजवलं. हरिनामाचा गजर सुरू झाला. दर एकादशीला देहूला यात्रा जमायला लागली.

विश्वंभरबावांना दोन मुलं. हरी आणि मुकुंद. तीं दोघं मोठीं झालीं. विश्वंभरबुवा वैकुंठवासी झालेले. मागं आई तेवढी राहिलेली. राज्यावर परचक्र आलं. त्या हरी-मुकुंदांच्यानं स्वस्थ बसवेना. ते आईला म्हणाले,

“ आई, आम्ही लढायला जातो. ”

“ पंढरिरायाचे पाय सोडून ? ”

“ पंढरिनाथ सगळीकडे भरून उरला आहे. त्याच्या आज्ञेचं पालन करतोय आम्ही; त्यानं अर्जुनाला लढायला सांगितलं. परचक्र आल्यावर आमच्यानं हातावर हात ठेवून काळ काढवत नाहीं. ”

“ तुमची इच्छा ! काय पटेल तें करा ! ”

ते दोघे निघाले. तोंवर परचक्र निघून गेलं होत; पण हातीं तरवार धरली, ती टाकवेना. मग ते दोघेहि राजाच्या पदरीं राहिले. आमाबाई-लाहि तिथं त्यांच्याजबळ जावं लागलं.

तो काळ अंदाधुंदीचा. काय होईल, अन् केव्हां होईल, हें सांगतां यायचं नाहीं. पुनः राज्यावर हल्ला झाला. हे दोघे तरवारी कमरेला बांधून निघाले. जातांना आईला अन् बायकांना सांगितलं,

“ युद्धाला निघालोय. परत आलों तर तुमचे; नाहीतर देशासाठीं खर्च झालों असं समजा ! आम्ही परत आलों नाहीं, तर देहूला जा. पंढरिरायाला आमचे नमस्कार सांगा. म्हणावं, शेवटपर्यंत तुझी आज्ञा मोडली नाहीं ! ”

ते दोघे लढायला गेले ते गेलेच. तिथच धारातीर्थीं पडले. वार्ता घरीं आली. मुकुंदाची बाईल वेडीपिशी झाली. ती म्हणाली,
 “ मी सती जाणार ! ”

आमाईवर तर कडाच तुटून पडला. दोन्ही मुलं गेलीं. सूनहि चालली त्याच घाटेनं. दुसरीचे हात धरून आमाबाई रडत म्हणाली,
 “ वाई माझ्या ! तूं तरी सती जाऊं नकोस. तुझ्या पोटांत वश वाढतोय ! ”

सती मुकुंदाच्या प्रेताला बरोबर घेऊन चित्तेंत जळाली. हूं का चूं केलं नाहीं तिनं. मग डोळे पुशीत आमाबाई दुसऱ्या सुनेला घेऊन देहूला परतली. मूल झालं, त्याचं नांव ठेवलं विठ्ठल. विठ्ठलाचा पदाजी, त्याचा शंकर, त्याचा कान्हया, त्याचा बोलहोबा, भरी वंशपरंपरा

बाप फार मोठा भक्त, तर लेकर फार मोठे झुंजार. भक्ति आणि शौर्य, दोन्ही हातांत हात घालून चालताहेत. पेशी कुळी लाभली तुकाबाना, म्हणूनच त्या कुळ्याचं नांव त्यानीं आणखीनच उजळलं. मोठ्या झुंजारपणान भक्ति केली त्यानीं.

वीर विठ्ठलाचे गाढे । कळिकाळ पायां पडे ॥

हे वचन जगून दाखवलं.

* * *

३. जन्म—बालपण

बोलहोबाहि मोठा साजरा माणूस. बायकोचं नांव कनकाई. नावं आपलीं ओबडधोबडच. पण गुण ? ते सगळ्या जगाहून आगळे.

दुकान नेटकेपणानं चालवलं बोलहोबानं. शेतीहि ठाकठीक पिकाविली. कांहीं थोडी सावकारीहि केली. पण सचोटीनं. पैचीहि लवाडी व्हायची नाहीं हातून. नडला यायचा, पडला यायचा—

“ बोलहोवा, लेकीचं लगोन धरलंय्. जवळ तांबडा रुका नाही. ”

“ ने बाबा शंभर होन. सबड झाल्याबरोबर आणून दे. ”

“ बोलहोवा, धान्य सरलं, दाणा नाही घरात. ”

“ ने बाबा दोन मण. पिकलं म्हणजे आणून दे. ”

“ बोलहोवा, पेरण्या उभ्या राहल्या डोईवर. बी नाही चिमूटभर. ”

“ ने बाबा चार पायल्या. खळं भरलं, कीं परत कर. ”

असा जगाच्या उपयोगी पडायचा बोलहोवा. देहूच्या चहूंकडे बोलवाला होता त्याचा. साधुसंत यायचे. त्याचं स्वागत करायचं. भुकेल्याला भाकरी. तान्हेल्याला पाणी. आजान्याला औषध. भजन-कीर्तन. असा चालला होता बोलहोवाचा प्रपंच.

एकनाथ महाराज आळंदीला आले. समाधीत शिरून ज्ञानोबांना भेटले. त्यांच्या गळ्याशीं भिडलेली अजानवृक्षाची मुळी काढली. ती गोष्ट चहूंकडं जाहीर झाली. दशक्रोशीतून मंडळी नाथांच्या दर्शनाला यायला लागली.

बोलहोबांनीं ऐकलं. ते आणि कनकाई, दोघं निघालीं बैलगाडींत बसून. आळंदीला गेलीं. तिथं एकनाथाचं दर्शन घेतलं. संतसमागम केला. मग दोघं परत आलीं.

अशी संतसेवा हातून घडली. फळहि तसंच मिळाल.

पहिला लेक झाला. त्याचं नांव सावजी ठेवलं. त्या लेकराच्या दुडुदुडु धावण्यानं अन् गोडगोड बोलण्यानं या दोघाचं हि मन निवायला लागलं.

तो ३।४ वर्षांचा झाला, तो दुसऱ्या पाळीला कनकाईला डोहोळे लागले. बोलहोबांनीं तिला पुसलं,

“ तुला काय करावंसं वाटतं ? ”

लाजून कनकाई म्हणाली,

“ मला भजन करावंसं वाटतं, कीर्तन करावंसं वाटतं. हरिरंगणीं नाचावंसं वाटतं. साधुसंताचं दर्शन घ्यावंसं वाटतं. ”

हळू हळू दिवस भरले. कनकाई एकटीच रावळांत जाऊन बसायची. पांडुरंग-रुक्मिणीला न्याहाळायची. अन् म्हणायची,
 “श्रीहरी ! तूं चांगला आहेस !”

असें भजन चाललं, श्रवण चाललं, स्मरण चाललं, पूजा चालली, पादसेवन चाललं. भक्तीचे नऊहि प्रकार हातून यथासांग पार पडले. आणि फळ ?

फळहि मिळालं, एका चांगल्या निरभ्र दिवशीं कनकाईला बाळ झालं !

नवविधा भक्ति केली सायास ।
 तेचि पूर्ण झाले नव मास ।
 कनकाईचें भाग्य विशेष ।
 विष्णुभक्त उदरासी आला कीं ॥

बाळाचें नांव ठेवलं तुकाराम. हळू हळू बाळ वाढायला लागलं. बोलहोबाच्या घरीं सुख नांदत होतं. दुधातुपाची उणीव नव्हती. त्या दुधांत, त्या तुपांत, त्या लोण्यांत, त्या दद्यांत, त्या सुखांत बाळ

घरीं शेत होतं. गुरं होती. गाई होत्या. म्हशी होत्या. गाईम्हशी राखायला गडी. ते बाळाला खांघावर घेऊन नदीवर न्यायचे. ती नदी, तो घाट, तीं मस्ती करणारीं पोरं, ते पिंपळ, ते वड, हें सगळं बाळानं लहानपणींच पाहून घेतलं. त्या सगळ्यांशीं ओळख करून घेतली. म्हणून तर पुढं अभंग केला—

वृक्षवल्ली आम्हां वनचर सोडरे ।
 पक्षीही सुस्वरें आळवीती ॥

बोलहोबा पंढरीचे वारकरी. दर आषाढीला अन् कार्तिकीला त्यानीं पंढरीला जावं. जातांना बैलगाडींतून आपल्या या लहानग्यालाहि

न्यावं. तें भजन, तो सोहळा, पुंडलीक, वा बसंत, हे सगळं बाळाला अगदीं लहानपणीं जवळून पाहायला मिळाले. घरी पंढरीच्या वारीचा नेम. ती वारी लहानपणापासून मनांत झाली.

पंढरीची वारी आहे माझ्या घरीं ।
आणिक न करीं तीर्थव्रत ॥

बाल ८।१० वर्षांचा झाला. कधीं कधीं गाई घेऊन तुकारामानं स्वतः जावं. इन्द्रायणीच्या तीरावर गुर लावून धावीत. अन् आपण बसावं एखाद्या झाडाखालीं. पलीकडं एखाद्या गुराखी पोरानं पांवा वाजवीत असावं. लगेच तुकारामाला नामदेवाचा अभंग आठवावा.

“माझा स्वामी श्रीहरी देहुडा—दिडका—पाय ठेवून वेणू वाजवीत आहे. तो यमुनातीरीं उभा आहे. त्याच्या मस्तकावर मोरपिसाचा मुगुट आहे. असा तो सगुण मेघश्याम लावण्यसुंदर हरी मला फार आवडतो.”

देहुडा चरणीं वाजवितो वेणू ।
गोपिकारमणू स्वामी माझा ॥
देखिला मे माये यमुनेच्या तीरीं
सगुण मेघश्याम लावण्य सुंदर ।
नामया दातार केशीराज ॥

अन् मग तुकारामानं त्या ध्यानात मग्न होऊन जावं.

इन्द्रायणीच्या पैलतीरावर येलवाडी अन् सुटुंबरे. तिथलीं हि पोर गुरं चारायला यायचीं. त्यांतला एक संताजी तेली. आडनांव जगनाडे. तुकारामाची अन् संताजीची मोठी दोस्ती. दोघानीं गुरं एका ठिकाणीं करावीं. नदीतीरानं लावून धावीं, अन् मग बसावं भजन करीत. तुकाराम कितीतरी अभंग म्हणायचा. नामदेवाचे, एकनाथाचे,

ज्ञानोवाचे. रोज देवळांत भजन व्हायचं. तिथं त्याला ऐकायला मिळायचं. त्याचे पाठ झाले ऐकून ऐकून.

संताजी विचारायचा,

“तुका, तुला कसे अभंग येतात रे इतके !”

“मला येतात.”

“मग मला का नाही येत ?”

“तूं पाठ करीत नाहीस.”

“तूं शिकवशील ?”

“हो, शिकवीन !”

अन् तेव्हापासून ते लहानगे गुरुशिष्य अभंग शिकायला अन् शिकवायला लागले. तुकाराम अन् संतोबा. गाई चारतांना जोडी जमली. ती अगदीं शेवटपर्यंत टिकली. तुकोबांचा एक अभंग आहे.

चारितां गोधन । माझे गुतलें वचन ॥

आम्हां झालें यें । एका तेलियाकारणें ॥

पण हीं पोरं कांहीं नुसतंच भजन करीत नसत. तीं खेळहि खेळायचं.

नानापरीचे खेळ. आतां नांवाहि माहीत नसतील कुणाला. तुकोबा-
रायांचा आणखी एक अभंग आहे. त्यांत ते म्हणत,

बाळपर्णी ऐसीं वरुषें गेलीं बारा ॥

खेळतां या पोरानाना मते ॥

विटीदांडू चेंडू लगोन्या वाघोडी ॥

चपे पेंड खडी एकी बेकी ॥

हमामा हुंबरी पकव्याचे बारे ।

खेळे जंगी भोंवरे चुनाचुंबी ॥

सेलडेरा आणि निसर भोंवंडी ।

उचले बोले धोंडी अंगवळें ॥

कितीतरी खेळ. सगळं बालपण खेळतांना गेलं.

कांहीं खेळाचीं नावं आहेत यांत. कांहींचीं नाहीत. सात आठ खेळांचं वर्णन बाबांनीं मोठ्या विस्तारानं केलं आहे.

पोरं रानभर गुरं चारीत पसरलेलीं असायचीं. तुकाराम म्हणायचा,
“या रे गड्यांनो ! असे पागळांत काय ! आपण सगळे मिळून खेळ खेळूं.”

‘आपआपणांमध्ये मिळों । एक खेळों एकाशीं ॥

पोरं म्हणायचीं,

“काय खेळायचं ?”

“काय खेळायचं बरं ? चला, हुतुतू खेळूं.”

अन् मग इन्द्रायणीच्या तीरावरल्या एखाद्या गव्हाळींत डाव सुरू व्हायचा हुतुतूचा. तुकाराम मोठा चपळ खेळाडू. त्यानं मागं पुढं पाहून खेळूं लागावं. म्हणजे कुणाच्या हातीं सांपडायचा नाही. त्याचा दहाहि पक्का. मग त्याच्याकडले गडी त्यालाच वारंवार पाठवायचे. तो म्हणायचा—

“मी एकटाच कशाला जाऊं ? बाकीच्यांना जाऊं द्या ना !”

“नाहीं. तुका, तुझा दम खूप आहे. तूच जा.”

मग तुकारामानं जावं, अन् खेटी जिंकून यावं. त्यानं हुतुतूतले बारकावे लिहून ठेवले आहेत.

मागेंपुढें पाहे तो जिंके ॥

दम पुरे तो वेळोवेळां खेळे ॥

दय पुरे तो खेळियां चांग ॥

काहीं वेळानं पोरांनीं म्हणावं,

“तुका, आता पुरे झालं गड्या. दुसरं कांहीं खेळूं.”

“बर. काय खेळता ?”

“तूच साग.”

“हमामा खेळूं आपण.”

मग सगळीं पोरं एकमेकांच्या खांद्यावर हात ठेवून घुमायला लागली.

हमामा रे पारा हमामा ॥

घुमरी वाजे घुमामा ॥

एखादं बारक पोर म्हणायचं,

“हें रे काय तुका ! आम्हांला कोणी घेतच नाहीं खेळायला !”

हमामा थांबवून तुकारामानं म्हणाव,

“गडे हो, आतां आपण चेंडू खेळूं, म्हणजे या बास्क्यानाहि खेळता येईल.”

मग सगळीं पोरं शेतभर पांगायचीं. अन् सुरू व्हायची चेंडूची फेकाफेकी. ज्याच्या हातून चेंडू सुटायचा, त्याच्या पाठींत चेंडूचा टोला बसायचा. अन् मग त्याला सगळीं पोर हसायचीं.

झेला रे झेला वरचेवर झेला ॥

हार्तीचें गमावी तो पाठीं साहे टोला ॥

एखादे दिवशीं आव्यापाट्याचा डाव पडायचा. तुकाराम दुधा-तुपाचा गडी. तो काय ऐकतोय कुणाला ? कुठं कोंडी धरली कीं तुकाराम तींत उडी घालायचा. अन् शिताफीनं हार्तीं न लागता फळी फोडून बाहेर पडायचा.

बळिया गडी फळी । फोडी न धरितां त्यासी ॥

अन् मग खेळ घुमायचा विटीदांडूचा. गली तयार व्हायच्या. पोरं विटी कोलायचीं, झेलायचीं; ज्याची कोललेली विटी झेलली, तो गडी बाद झाला.

कोली हाणी टोला । झेली तेणें तो गोंविला ॥

खेळ खेळून पोरं दमळीं, कीं भुका लागायच्या. प्रत्येकाच्या दरोबर शिदोरी, नाना प्रकारची. तुकारामाच्या अभंगांतून त्या शिदोरीचीं वर्णन आलीं आहेत. दहीं, भात, ताकाचं लोटक, भाकरी, बाजरीचा खिचडा, लोणी, आंब्याचं लोणचं, भोंकराचं लोणचं, नानापरी. तुकाराम म्हणायचा,

“ गडे हो, आतां खेळ पुरे झाला. गाई वळत्या करूं. एका ठिकाणीं बसून जेवूं. खाद्यावर शिदोरीचा भार आहे, अन् पोटात भूक आहे. मग आतां खेळताना सुख कसं व्हायचं ? ”

चला वळूं गाई । बैसूं जेवूं एके ठाई ॥

बहु केली वणवण । पायपिटी झाला सीण ॥

खादीं भार पोटीं भूक । काय खेळायचें सुख ॥

सगळीं पोरं आंब्याच्या झाडाखालीं बसायचीं. गंमत जंमत करीत शिदोऱ्या खायचीं.

इंद्रायणीचं पाणी प्यायचीं, अन् डराडरा देंकरा घायचीं.

असं हसतखेळत बालपण गेलं, अन् मध्येच एक प्रसंग घडला.

* * *

४. लग्न अन् संसार

बोल्होबा अन् कनकाई, दोघानाहि वाटलं, पोर आपला लग्नाला आला. आतां याचं लग्न करून घायला हवं. त्या काळीं लग्न लहानपणींच व्हायचीं. बाराचौदा वर्षांचा मुलगा, म्हणजे डोईवरून पाणी गेलं.

तुकाराम बारा वर्षांचा असताना त्याचं पहिलं लग्न झालं. मोठ्या

कौतुकानं कनकाईनं सून घरीं आणली. पण थोडक्याच दिवसांत कळलं, कीं तिला दम्याचा विकार आहे ! एकदां धाप लागली, कीं अगदीं जीव जायची पाळी !

कनकाई बोल्होवांना म्हणाली,

“ आता कस करायचं ? ”

“ काय झालं ? ”

“ ही दमेकरी पोर तुक्याचा प्रपंच कसा पार पाडील ? ”

“ मग काय करत्येस ? ”

“ दुसरं काय ! आणखी एक सून आणा. ”

“ अन् ही ? ”

“ तीहि राहील, हीहि राहील. घरीं एवढा वाढता बारदाना. धडधाकट कर्ती-सवतीं पोर नको घरांत ? ”

अन् मग पुनः शोधाशोधी सुरू झाली. पुण्याला आप्पाजी गुळवे नांवाचे मोठे श्रीमंत सावकार. त्याच्याशीं बोलणं झालं. त्यांनीं जांवंई पाह्यला. आवडला त्याना. लग्न ठरलं. देहूहून गाड्या भरभरून वन्हाड गेल पुण्याला. नवरा विचारा एवढासा. वन्हाडयांचाच थाट अधिक.

नवरियाच्या संगें वन्हाड्यांचा सौहळा ।

मांडे, पुरणपोळ्या; मिळे अन्न ॥

लग्न मोठ्या कडाक्यान झालं. आप्पाजी गुळव्यांची लेक आवली जिजाबाई तुकाराम मोरे होऊन मुंडावळ्या बाजूला सारीत लाजत लाजत देहूच्या घरांत आली.

आतां कनकाईचा काय थाट ! थोरल्या लेकाचं -- सावजीचं लग्न अगोदरच झालं होतं. त्याची बायको, तुकारामाच्या दोन बायका अशा तिघी तिघी सुना ! धाकट्या कान्होबाचं लग्न अजून व्हायचंच होतं.

बोलहोबांना वाटलं, आतां पुरे झालं. पोरांच्या अंगावर प्रपंच टाकावा. आपण हरिहरि करीत वारीकडे लक्ष द्यावं. त्यांनीं सावजीला बोलावून सांगितलं,

“सावबा, आता आम्हाला करा कीं मोकळं !”

“कशांतून ?”

“प्रपंचाच्या व्यापांतून !”

सावर्जाच ध्यान तिसरीकडेच लागलं होतं. प्रपंचांत त्याचं लक्ष नव्हतं. निरनिराळ्या क्षेत्रांतून अन् तीर्थांतून वारकरी यायचे. ते त्या तीर्थक्षेत्रांच्या गमती सांगायचे. सावजीला वाटे, काशीला जावं, बद्रीनाथला जावं, अन् गंगोत्री पाहावी.

तो हळूच म्हणाला,

“बाबा, मला नाहीं हें जुळायचं !”

“मग काय जुळेल तुला ?”

“मी तीर्थयात्रा करायला जाणार आहे !”

बोलहोबांना आश्चर्य वाटलं. या वयात तीर्थयात्रा ? ते म्हणाले,

“सावबा, तुला झालंय काय ? कुणी भांडलं का तुझ्याशीं ?”

“नाहीं !”

“मग असा एवढ्याशा वयांत जोग कां घेतलास ?”

नानापरींनीं समजावलं सावजीला. पण तो कांहीं ऐकेना. शेवटीं कंटाळून त्राग्यानं बोलहोबांनीं तुकारामाला बोलावलं. ते म्हणाले,

“तुका, अरे सावजी बघ काय म्हणतोय !”

“काय ?”

“म्हणतोय, मला तीर्थयात्रेला जायचं !”

“होय दादा ?”

“हो.”

“तुका, बाबांनो, तुम्ही असं करायला लागलात तर प्रपंच कुणी रे सांभाळायचा ?”

तुकारामानं क्षणभर विचार केला. मग तो दादाच्या जवळ गेला. त्याला नमस्कार करून म्हणाला,

“दादा, तूं राम. मी लक्ष्मण. साग मी काय करूं ?”

सावजी गर्हितरून बोलला,

“तुका, मी तर जाणार. पण माझ्या मागं प्रपंच तूं सांभाळ. बाबांना मोकळ कर.”

“ठिक आहे. बाबा, मी तयार आहे. काय करूं तें सागा.”

बोल्होबाना बर वाटलं. त्यांनीं तुकारामाला एकेक समाजावून दिलं. कीर्द कशी लिहायची, खतावणी कशी माढायची, नफातोटा कसा काढायचा, मिळवणी कशी करायची, माल आणायचा कसा, विकायचा कसा, हें सगळं त्यांनीं तुकोबाला शिकवलं.

दुसऱ्या दिवसापामून तुकोबा दुकानावर बसायला लागला. बोल्होबाचे देणेकरी येत. त्यांना ते सांगत,

“आता माझ्याकडे कांहीं राहिलं नाही. तुकाराम अन् तुम्ही.”

“पण—”

“अगदीं काळजी करू नका. तो तुम्हांला फसवायचा नाही.”

खरोखरीच तुकारामानं कुणाला फसवलं नाही. हिशेब अगदीं चोख. पै इकडची तिकडे व्हायची नाही.

गिऱ्हाइकं यायचीं. देणेदार यायचे, व्यापारी यायचे. ते म्हणायचे,

“एवढासा तुकाराम. हा काय दुकान चालवणार ?”

पण तुकोबानं त्या अवघ्यांना तोंडांत बोट घालायला लावला. माल घ्यायचा. आणणावळ अन् थोडासा नफा घेऊन विकून टाकायचा. मुदलांत खोट येऊं घ्यायची नाही.

मुदलामधें पडे तोटा । ऐसा खोटा उदीम ॥

केव्हां काय आणलं तर खपत, हें तुकोवानं बरोबर हेरलं. धान्य पाहिजे तेव्हा धान्य, किराणा पाहिजे तेव्हां किराणा. हिशेबहि अगदीं चोख ठेवायच्चा. पैहि इकडे तिकडे होतां उपयोगाची नाहीं. एखादे दिवशीं हिशेबांत कांहीं गडबड असली, तर तुकोवान रात्ररात्र त्या चुकीच्या शोधासाठीं समई जाळीत बसाव. अवलीनं फुरगटून म्हणावं,

“ आतां झोपा कीं । ”

“ नाहीं आवले ! हिशेबांत चूक राहतां कामाची नाहीं. ”

“ तेल जळतंय तें ? ”

“ जळू दे. ताळा जमला पाहिजे. ”

चुकलीया ताळा । वाती घालुनि बैसे डोळा ॥

अन् नुसताच व्यवहार चालला होता का ? नाहीं नाहीं ! व्यवहार चोख, तसाच खर्चहि सुरू. कशांत खर्च करावयाचा तो पैका ?

गोरगरिबांना मदत करण्यात. आडरानांत पाणपोई घालण्यांत. ज्याला कुणी वाली नाहीं, त्याला वाली तुकाराम ! त्यांनीं एक अभंग केला. तो त्यांच्याच प्रपंचाची कथा आहे म्हणा ना !

जोडोनियां धन उत्तम वेव्हारें ।

उदास विचारें वेंच करी ॥

उत्तमचि गति तो एक पावेल ।

उत्तम भोगील जीवखाणी ॥

परउपकारी नेणे परनिंदा ।

परस्त्रिया सदा बहिणी माता ॥

भूतदया गाई पशूंचें पालन ।

तान्हेल्या जीवन वनामाजीं ॥

“तुका, इकड ये बाबा !”

“काय आई ?”

“कांहीं नाही ! तुझी दृष्ट काढत्ये !”

“मला काय झालंय !”

“तुला कांहीं झालं नाही. पण माझ्या मनाची कल्पना फिट्टं दे. आण ग सूनबाई मीठमोहोरी !”

मग गालांतल्या गालात हसत अवलीनं—जिजाबाईनं मीठमोहोरी आणावी, अन् कनकाईनं तुकोबाची दृष्ट काढावी !

* * *

५. पहिला घाव

पण सुखाचा संसार एकसारखा टिकत नाही. कधीं सुख तर कधीं दुःख. कधीं हंसणं तर कधीं रडणं. एक जन्मतो, तर दुसरा मरतो. म्हणून तर याला संसार म्हणावयाचा. संसार म्हणजे सरणारा, चालणारा. एक्या जागी थांबायचा नाही.

बोल्होबा म्हातारे होईतोंवर त्यांनीं वारी नियमानं केली. पण पुढं त्याच्यानं होईना झालं त्यांतच सावजीची बायको एकदम अजारी पडली !

तुकारामावर घराचा भार. सावजी काहींच पाहायचा नाही. तुकारामानं धांवपळ करून वैद्य आणले. कनकाईनं देवाला आण घातली. पण उपयोग कांहीं झाला नाही. एका दिवशीं सावजीच्या मांडीवर डोकं ठेवून सावजीच्या बायकोनं राम म्हटलं !

तो धक्का कांहीं बोल्होवाना सहन झाला नाही. वारीचा भार तुकोबाच्या गळ्यांत टाकून एका पहाटेला त्यांनींहि डोळे मिटले !

कसाबसा तुकोबानं प्रपंच रेटला, तर आणखी एक सकट. एका माणसाला कर्जाऊ रक्कम दिली होती. तो मेला. दुसरा गांव सोडून परागदा झाला. तिसऱ्यान खाका वर केल्या !

झालं ! दुकानाचा जम मोडायला लागला गांवात चार भले होते. ते येऊन बसले दुकानच्या फळीवर. तुकोबाला सागायला लागले,

“तुका ! बाबा, आमचं ऐक आता ”

“काय करूं ? ”

“ती पंढरीची वारी अन् भजन कीर्तन सोडून दे. घर धडपणीं चालायला लागलं, तर वारी पुन्हा सुरू करता येईल.

थोडा वेळ विचार करून तुकोबान सागावं,

“हे व्हायचं नाही माझ्या हातून.”

“काय व्हायचं नाही ? ”

“वारी सोडण ”

“का ? ”

“कां म्हणून विचारतां ? एका. गेल्या आठदहा पिढ्या माझ्या वंशात पंढरीची वारी चालली आहे. चांगल्या दिवसांत पंढरी करायची अन् वाईट दिवस आले कीं घर धरून बसायचं, असं शिकवलं नाही मला कुणी ! माझ्या वाडवडिलांनींही नाही. दिवस काय, काल चांगले होते. आज वाईट आहेत. उद्या कदाचित् पुनः चांगले होतील. पण वाईट दिवस आले, म्हणून मी कुळधर्म सोडायचा नाही.”

“पाहा वर ! मग सांगितलं नाही म्हणशील ! ”

“मुळींच नाही म्हणायचा.”

“इच्छा तुझी ! ”

भलीं माणसं उठून वाटेला लागलीं. त्यांच्यांत चर्चा सुरू झाली.

“ काय उर्मट पोर आहे ! ”

“ आमचं ऐकत नाही ! ”

“ खुशाल उत्तरं देतो ! ”

“ गावांत नांदायचंय म्हणावं ! ”

“ ठीक आहे. आता चालव म्हणावं दुकान ! कसं गिन्हार्क येतंय तुझ्याकडे, तें पाहातों आम्ही. ”

दुसऱ्या दिवसापासून कुणा गिन्हार्काला फिरकूं देईनात गांवकरी मंडळी ! तुकारामानं सकाळपासून दुकान उघडून बसावं. पण संध्या-कालपर्यंत पैचा माल खपूं नये. रात्रीं आवलीनं विचारावं,

“ किती आला गळ्या ? ”

“ पैसुद्धां नाही. ”

“ कां हो ? भाडणबिडण झालं कीं काय गांवकऱ्यांशीं ? ”

मग तुकारामानं झालेला प्रकार सांगवा. तो ऐकून आवली म्हणायची,

“ खर आहे गांवकऱ्यांचं. ”

“ काय खरं आहे ? ”

“ पांडुरंग सगळीकडे आहे. पंढरीला आहे, अन् इथं नाही वाटतं ? इथूनच नमस्कार करावा त्याला. व्यापार बुडवून पंढरीला कशाला जायचं ? ”

“ तुला कळत नाही, आवले. पूर्वजानं घालून दिलेला नेम का मोडूं मी ? ”

“ नेम नेम ! बसा नेम घेऊन. नेमानं का पोट भरतंय ? ”

मग तुकारामानं कांहींच बोलूं नये.

एवढ्यानच भागलं नाही. गांवकरी पुंड देणेदारांचीं देणीं परत येऊं देईनात. तुकारामानं हटकून विचारावं,

“ काय नारबा ? अरे, पैका नेला होतास तो आणून दिला नाहीस ! ”

“ त्या वेळीं सांगत होतो, तर ऐकलं नाहीं. आतां भोगा त्याचीं फळ ! ”

“ माजोरीपणा केला, म्हणजे असच होतं ! ”

“ म्हाताऱ्या माणसाचं ऐकलं नाहीं, कीं अशीच ठेच लागते ! ”

खिन्न होऊन तुकाराम परतला त्याचं उतरलेलं तोंड पाहिल, तशी सावकाराच्या माणसांनीं काढल सामान बाहेर ! गावभर आरडा झाला.

“ तुक्या वाण्याचं दिवाळं निघालं ! ”

कनकाई अन् आवलीनं हें ऐकलं. तशा त्या दोघी धांवल्या दुकानाकडे. तुकाराम एका बाजूला स्वस्थ बसला होता ! डोळे मिटलेले होते ! अन् मुखानं चाललं होतं श्रीहरीचं नामस्मरण !

आवली अप्पा गुळ्याची लेकर. सुखात, लाडांत वाढलेली. असा अपमान तिला कधीं ठाऊक नाहीं. त्यामुळं ती भडकली. तुकारामा-जवळ जाऊन म्हणाली,

“ अहो ! डोळे झाकून काय बसलांय ? या माल उपसणारांच्या कमरेत एकेक लाथ घाला ! ”

तुकारामानं डोळे उघडले. तो म्हणाला,

“ असं बोलूं नये, आवले ! ”

“ बोलूं नये ? गाव काय आरडतोय ऐकलंत का ! ”

“ काय ? ”

“ सगळे म्हणतात, कीं तुका वाण्याचं दिवाळं निघालं ! ”

“ खरं म्हणतो गांव. ”

“ खरं म्हणतो ? अहो, मग तुम्ही या लोकांना हांकून कां देत नाहीं ? तुम्हांला कांहींच कसं नाहीं ? ”

“ त्याचं असं आहे आवले, यांचे पैसे आहेत आपल्याकडे- आपल्याला ते देतां येत नाहीत- ”

कनकाईचं तर ठीकच होतं. आवलीला मात्र फार खेद झाला. कुणी तोंड काढूं देईना बाहेर. जरा कुठं पाण्याबिण्याला बाहेर पडलं, कीं आया बाया बोटं दाखवून म्हणायच्या,

“ ती पाहिलीस का ग ? ”

“ काय झालं ? ”

“ तुला नाहीं का माहीत ? तिच्या नवऱ्याचं दिवाळं निघालं ! ”

“ असं का ? ”

अन् मग सगळ्याजणी खदाखदा हसायच्या !

तुकारामानं दिवाळं निघाल्यापान देऊळ धरलंन्, तें काहीं सोडीना तो. घरीं ज्ञानेश्वरी होती. नामदेवाची गाथा होती. त्यांचं वाचन करावं. झोपावंहि देवळांतच

आवली कनकाईला म्हणाली,

“ सासूबाई, मला मेणा पाहून द्या ”

“ कशाला ग ? ”

“ मी माहेरीं जात्यें.”

कनकाईच्या पोटांत उभा राहिला गोळा. तिनं आवलीला जवळ घेतलंन् अन् समजावीत म्हणाली,

“ बाई माझे ! राग धरू नकोस बरं त्याचा ! फार गुणांचा सुलगा आहे माझा तो ”

आवलीला खुदकन् हसूं आल. डोळे पुशीत ती म्हणाली,

“ सासूबाई, मी रागावून नाहीं जात.”

“ मग ? ”

“ पैशाची सोय पाहिला जात्यें.”

“ कुठ ? ”

“ माझ्या बापाकडे.”

“नको पोरी. तुझ्या बापाचा पैका पुरे पडायचा नाही आपल्याला.”

“तसा आणीत नाही. कागद करून देईन. मग तर झालं ?”

“कागद करून देशील ?”

“हो ! मला सगळं येतं ! बोलहोवा सावकारांची सून आहे मी !”

“जा, पोरी जा ! आशीर्वाद देत्ये तुला !”

आवली गेली, अन् आपल्या नांवाची खतचिठी करून देऊन बापाकडून दोनशें रुपये घेऊन आली. त्या वेळचे दोनशें रुपये. जेव्हां दूध दोन पैसे शेर, अन् म्हशीचं तूप साडेतीन आणे शेर होतं, तेव्हाचे.

कनकाईनं तुकोवाला समजावून आणलं. आवली म्हणाली,

“आतां इथं दुकान घालायचं नाही.”

“मग काय करायचं ?”

“देशावरून माल घेऊन कोंकणांत जायचं.”

“ठीक आहे.”

मिरच्या घेतल्या. गोणी भरल्या. बैलावर घातल्या. तुकोवा निघाले कोंकणात. मुखानं हरिनामाचा गजर, तिथं बाजारांत मिरच्या घेऊन बसले. पण लक्ष लागलेलं देवाकडे. एका लबाडानं हेरलं. तो तुकोवांच्याजवळ आला. म्हणाला,

“बुवा, पैसे नाही आणले मीं. पण मिरच्या फार छान आहेत. पंधरावीस शेर घेईन म्हणतो. मणभरसुद्धां घेईन. पैसे मागून आणून दिले तर चालतील का ?”

“घाल ना आणून ?”

“वा वा ! तुमच्यासारख्या साधु माणसाशीं का खोटं बोलणार आहे मी ?”

“ ध्या तर मग. ”

“ माप बरोबर करा बरं का ! ”

“ मी कमी कसा देईन ? ”

“ नाही, आपलं उगीच म्हटलं ! ”

मणभर मिरच्या त्या लबाडानं घेतल्या पदरांत. त्याचं पाहून दुसरा लबाड आला. त्यानं दोन मण घेतल्या. मग कुणी शेर, कुणी दोन शेर, कुणी चार शेर ! शेवटीं तर तुकोबांना कुणी विचारीच ना ! जो तो मिरच्या घेऊन पळायला लागला ! कुणीं पैसे दिले; कुणीं नाहीं दिले. कुणीं साफ फसवलं ! तुकोबांनीं पैसे मागून पाहिले. पण लबाड म्हणायला लागले,

“ कुणीं घेतल्या तुझ्या मिरच्या ! वा रे वा ! चांगला माळकरी दिसतो आहेस कीं ! ”

“ तर काय ! अरे, कमीत कमी खरं तरी बोलत जा ! ”

शेवटीं जेवढे पैसे मिळाले, तेवढेच घेऊन तुकोबा देहूला परतले ! सगळ एकेकून घेतलंन् आवलीनं, अन् जी कडाडली आहे !

“ माझं नशीबच खोटं ! म्हणून तुम्हाला अशी बुद्धि झाली ! माझ्या नशिबीं आतां सुखच लिहिलं नाहीं ! ”

एक नी दोन !

पुनः तिन तुकोबांना बाहेर काढलंन्. या पाळीला भरल्या मिठाच्या गोणी. आवली म्हणाली,

“ आता घाटावर जा कुठं तरी. कोंकणांत जाऊं नका. ”

“ कां ? ”

“ कोंकणचीं माणस लबाड असतात. ”

“ अन् घाटावरचीं ? सगळीकडलीं माणसं सारखींच, आवले. पळसाळा पानं तीनच ! ”

“ बरं बरं ! या पाळीला कुणाला उधार देऊ नका. ”

“ नार्ही दायचा. ”

तुकोबा मिठाच्या गोण्या घेऊन घाटावर गेले. मीठ विकलं. बरा कायदाहि झाला. परतले तुकोबा. एका गांवीं मुक्कामाला राहिले, मारुतीच्या देवळांत. तिथं भजन सुरू केलं. भजन ऐकायला चारसहा माणसं येऊन बसलीं. भजन आटोपलं, अन् एका म्हाताऱ्यानं पाय धरले बुवांचे.

“ बुवा, मला घेऊन चला तुमच्याबरोबर ! ”

“ का बाबा ? ”

“ माझ्या लेकराबाळाचे कष्ट नार्ही पाहावत माझ्याच्यानं ! ”

“ काय झालं तुमच्या लेकराना ? ”

“ काय सांगूं ? थोरला लेक होता. तो लडाईत मेल्या. माग बायको अन् पोर ठेवून गेला ! ”

“ अरेरे ! ”

“ लेक दिली होती शेजारच्या गांवीं. तिच्या नवऱ्याला दरोडेखोरांनीं मारलं ! ती परत आली — दोन पोरांना घेऊन ! ”

“ वाईट झालं ! मग आता ? ”

“ शेती होती थोडकीशी, ती सावकारानं घेतली ! या पोरांच्या पोटाला काय घालूं ? ”

“ दुसरा काहीं उद्योग नार्ही का तुम्हांला ? ”

“ उद्योग ? लेक अन् सून लोकांच्या शेतात खुरपायला गेल्या तर टारगट पोरं त्रास देतात ! त्या घरीं येऊन म्हणाल्या, कीं आम्हांला अफू आणून द्या ! ”

“ सावकाराचे किती पैसे होते ? ”

“ पन्नास रुपये. ”

“ त्याला पैसे परत दिले, तर तो शेत सोडील का ? ”

“ हसत सोडील ! ”

तुकोबांनी थोडा वेळ विचार केला. मग म्हणाले,

“बाबा, तुम्ही शेत परत घ्या.”

“पैसे ?”

“मी देतो ! मात्र कुणाला सांगू नका.”

म्हातारा तुकोबांच्या पायांवर डोकं ठेवून रडायला लागला. तुकोबांनी त्याला उठवलं. रुपये मोजून दिले. ते पदरात बांधून म्हातारा बोलला,

“सकाळीं आमच्या घरीं यायचं, न्याहारी करायची, अन् मग पुढं चलयचं बरं का !”

पण तुकोबा कशाला थांबताहेत तिथं ! शुक्र आकाशांत उगवला. तुकोबा उठले, बैल सोडले, अन् भूपाळ्या म्हणत चालते झाले !

घरीं आल्यावर आवलीला समजावतां समजावतां पुरे वाट झाली ! तिनं अगदीं फाडून खाल्लं तुकोबांना.

* * *

६. दुष्काळ

पुढल्या वर्षी आषाढ कोरडा गेला. श्रावण उजाडला. आकाशांत कुठं ढगाचा लहानसा तुकडाहि दिसेना ! कधीं कुठं एखादा ढग डोकावून जाई. पण पांढरा फिटुक ! पाण्याचा थेंबहि नाही त्याच्यांत.

भाद्रपद, आश्विन अन् कार्तिक. सगळे कोरडे. शेतजमीन लहालहा करत्येय पाण्यावाचून. पाऊसच नाही. कसलं कर्माचं पिकतंय ! चहूंकडं मृगजळांचे वाफारे धांवताहेत.

शेतांना भल्या थोरल्या भळी पडल्या. गुरांचीं पोटं पार खपाटीला गेलीं. झाडझुडूप, पार ओरबाडून खाल्लें त्यांनीं. कुठं रानांत एका झाडालाहि पान दिसेना.

विहिरीं कोरड्या ठणठणीत पडल्या. बावीं आटल्या. तळीं सुकलीं. ओढे वाळून गेले. एवढी इन्द्रायणी गंगामाई, पण तिळाहि खंड पडला. डोहांतून कुठं कुठं पाणी दिसतंय. पण तें सांठलेल. गुरं त्यांतच पाणी प्यायचीं. त्यांतच हंगायचीं. त्यांतच मुतायचीं. माणसं प्यायला पाणी त्यांतच न्यायचीं.

त्या पाण्याला घाण यायला लागली. किडे पडले त्याच्यांत. तें पिऊन रोगराई सुरू झाली. एकादशीच्या घरीं शिवरात्रु, त्यांतला मामला. अगोदरच खायला मिळेना. त्यात पटकीचा कहार. मग काय ! गांवच्या गावं ओस पडायला लागलीं.

अन् तुकोबा ?

ते तरी काय करणार ! चौघांची गत ती त्यांची गत !

घरांतलं धान्य संपलं. कणग्या मोकळ्या झाल्या. उंदीर खुशाल दिवसाढवळ्या हिंडायला लागले. झोंपलेल्या माणसांचे अंगठे खायला लागले. कनकाई आजारी पडली. पहिल्या बायकोचा दमा बळावला.

जिजाई तुकोबांना शोधित देवळात आली. तिथं तुकोबा ज्ञानेश्वरी वाचीत बसले होते. जिजाबाईच्या तळपायांची आग मस्तकाला गेली. तुकोबाच्या समोरची ज्ञानेश्वरी हिसकलीन् तिनं, अन् म्हणाली,

“अहो ! तुम्ही एवढे कसे नि.संग झालांत ?”

“काय झालं, आवले ?”

“काय व्हायचं राहिलंय ? घरांत अन्नाचा दाणा नाही !”

“मग मी काय करूं आतां ?”

“मागं पुष्कळ कुळं आमच्या घरावर जगलीं ! त्यांच्याकडे किती तरी येण राहिलंय. जा त्यांच्या घरीं. द्या म्हणावं, आतां तरी द्या !”

“तों कुळं तरी कुठून देतील, आवले ? त्यांच्याहि घरीं आपल्या-सारखीच परी !”

“काय वाटेल तें करा म्हणावं—”

“असं कसं म्हणतां येईल ? त्यांची दशा डोळ्यांना दिसत्येय्—”

“अन् आमची ? आमच्याच वेळीं कां डोळे झांकून बसतां ?”

“मग काय करूं आतां ?”

“काय वाटेल तें करा ! चोरी करा ! दरोडा घाल ! घरात धान्य आणा म्हणजे झाल !”

“आवले !”

आवलीचे डोळे घळघळायला गळे ती हुंदके देत म्हणाली,

“काय करूं हो ! तुमच माझं मेळं होईल कसंहि. पण बाईचा दमा ! धाप लागली म्हणजे अगदीं पाहावत नाहीं त्यांच्याकडे ! काहीं पथ्य आहे, का पाणी आहे !”

“आवले, आता तिला पथ्य एकच !”

“कोणतं ? सांगा तरी !”

“श्रीहरीचं नाम !”

पथ्य नाम विठोबाचें । आणिक न वाचे न सेवी ॥

आवलीनं ओठ चाबला. ती म्हणाली,

“अन् सासूबाईना ?”

“तिलाहि तेंच ! मन काढ म्हणावं प्रपंचांतून. हरीकडे लाव आतां. पुष्कळ दिवस प्रपंच केला. आता म्हातारपणीं देवाचं नांव घे म्हणावं.”

“मी नाहीं सागत. तुम्हीच सांगा !”

तुकोबा उठले. आईकडे गेले.

“आई !”

“काय तुका !”

“कसं वाटतंय् ग आतां ?”

“आतां काय वाटायचंय् बाळा ! परलोक दिसायला लागला मला !”

“तर मग आतां संसारांतून मन काढून हरीकडे लाव, आई.”

“तेंच करत्यें रे बाळा ! पण—”

“पण काय आई ?”

“सूनबाई ! तिचं अगदीं बघवत नाहीं !”

तुकोबांचेहि डोळे पाणावले. ते म्हणाले,

“मी तरी काय करूं, आई ? भल्याभल्यांची अशीच गत झाली आहे ! आपण कौणा झाडाचा पाला !”

“खरं रे बाळ ! एक करशील ?”

“काय ?”

“हो म्हण. मग सांगत्यें.”

“हो.”

“तर मग थोडा वेळ तिच्याजवळ बसत जा !”

तुकोबा उठले. थोरल्या बायकोकडे गेले. ती एका कोपऱ्यांत झोंपली होती. खालीं अंधरली होती एक बाकळ. तिच्यावर ती पडली होती—हातपाय पोटाशीं घेऊन. हाडांचा सांपळ. श्वास जोरानं चाललाय. डोळे तेवढे वर आलेत. तुकोबांनीं तिला पाहिलं. त्यांना फार वाईट वाटलं. ते खालीं बसले. तिच्या पाठीवर हात ठेवला त्यांनीं.

“कोण आहे ?”

“मी आहे, तुका !”

तिनं तोंड उचलून पाहिलं. तिचा भ्रतार तिच्या अगदीं जवळ बसला होता—देवमाणूस. ती पटकन् उठून बसली. धांपा टाकीत म्हणाली,

“पाय घा हिकडं !”

“कशाला ?”

“धा तुम्ही !”

तिनं तुकोबांचे पाय दोन्ही हातांनीं धरले. त्यांच्यावर डोकं ठेवलं. म्हणाली,

“आतां कसं बर वाटतय् ! एक वचन धाल का ?”

“काय ?”

“अगोदर धा. मग सांगतें.”

“सांग. दिलं वचन !”

“तर मग मी मरेन तेव्हां माझ्याजवळ असा ! मला असंच तुमच्या पायांवर डोकं ठेवून मरण येऊं धा !”

तुकोबांनीं डोळे पुसले, अन् मान हलवली.

पण गेला दिवस बरा म्हणायची पाळी आली. एवढे दिवस निघाले कसे तरी. पण आतां मात्र काळ कठीण आला. चोरूनमारून पैका ठेवला होता आवलीनं. त्याचं धान्य आणून खाल्लं. अंगावर चार सोन्याचे डाग होते. ते संपले. कळणाकॉड्यावर पोरं कशींबशीं जगत होतीं. पण आतां कळणाहि नाहीं, अन् कॉडाहि नाहीं !

थोरलं पोर म्हणे,

“आई, भूक लागली !”

आवली संतापून म्हणे,

“मेल्या, मला खा आतां शिजवून !”

धाकटं पोर दिवसभर आवलीला प्यायला पाही, पण खाणच नाहीं तिला. दूध कोठून येणार अगावर !

अन् एका दिवशीं कनकाईनं डोळे मिटले. घराचा आसरा तुटला. मोठं माणूस हारपलं.

तिला पोंचवून तुकोबा येतात, तों पहिल्या बायकोला घरघर लागली ! तुकोबांच्यावर आभाळ कोसळलं ! आईवर फार जीव

होता त्यांचा. आईनं हि खूप केलं होतं त्यांचं. सगळं लहानपण आठ-
वलं तुकोबांना. त्यांनीं इकडेतिकडे दुडुदुडु पळायं. आईनं हजार
कामं टाकून धांवावं. आपल्या या अवखळ लेंकराला उचलून घ्यावं.
तुकोबांना दात येत होते लहानपणीं. ते शिवशिवायचे. कुठं कांहीं
सांपडलं नाहीं, कीं त्यांनीं आईच्या दंडाला काडकन् चावावं ! पण
तें सगळं तिनं सहन केलं !

लेंकुराचें हित । वाहे माउलीचें चित्त ॥

ऐसी कळवळ्याची जाती । करी लाभावीण प्रीति ॥

पोटीं भार वाहे । त्याचें सर्वस्वही साहे ॥

लहानपणीं बोवडं, वाकडतिकडं, वाटेल तें बोलावं. आईला
त्याचंच किती कौतुक ! बाळ माझं बोळतंय् !

जैसें तैसें बाळ मातेसी आवडे ॥

बोलतां बोवडे शब्द गोड ॥

अशी लाभावीण प्रीति करणारी माउली. ती गेली अन् आतां
बायकोहि जाणार. ती काहीं राहत नाहीं—काय वाटेल तें केलं तरी.

तुकोबा तिच्याजवळ बसले. त्यांनीं तिचं डोकं आपल्या माडीवर
घेतलं. डोळे मिटून श्रीहरीचं भजन सुरू केलं.

“श्रीहरी ! तूं मला शक्ति दे—हें सगळं सहन करतां येईल अशी !”

शेवटीं तुकोबाच्या मांडीवरच तिचा प्राण गेला ! एक दोरी तुटली !
एवढ्यानं कांहीं भागलं नाहीं. थोरला मुलगा आजारी पडला !

घरात पाणी नाहीं ! आवलीनं हंडा उचलला डोईवर. तुकोबांना
हांक मारलीन् तिनं.

“अहो !”

“काय आवले !”

“जरा याच्याजवळ बसतां का ! मी पाण्याला जातें !”

“ कुठून आणत्येस पाणी ? ”

“ आणत्ये डोहावरून ! ”

“ पण तें घाण पाणी— ”

“ सगळा गांव पितोय्. चांगलं आणायचं कुठून ? ”

तुकोबा मुलाजवळ बसले. त्यांच्या मांडविर हात ठेवून मुलगा म्हणाला,

“ बाबा ! ”

“ काय बाळ ”

“ भूक लागली हो ! ”

“ थाव हां बाळ ! आई आली कीं देईल भाकरी ! ”

“ बाबा ! ”

“ काय बाळ ! ”

“ तुम्ही माझ्याजवळ बसून राहा ! ”

“ बसेन हां, बाळ ! ”

“ बाबा ! ”

“ काय बाळ ? ”

“ तुम्ही फार चांगले आहांत. ”

तुकोबाच्या डोळ्यांतून घळाघळा आंसवं वाहायला लागलीं ! खारट आसव ! त्यांना वाटलं, आपण म्हटलं खरं कीं, आई देईल भाकरी. पण ती तरी कुठून देईल ?

किती सोसायचं तिनं तरी ? एवढे दिवस प्रपंच कसा चालतोय, हें तिला ठाऊक. गुरं मेळीं, बैल मेले. म्हैस होती, ती चाऱ्याविना रानांतच बसली. तिथंच तिला फाडून खाल्ती कोल्हाकुऱ्यांनीं. असा हा मोडका संसार चालवत्येय ती !

इकडे आवळीनं डोहावर पाण्याचा हंडा भरला. घराकडे निघाली. भर दुपारची वेळ. उन्ह कडाडून तापतंय्. पोटांत कांहीं पुरती अधींहि

भाकरी रोज जात नाही. सावकाराची लेक. सुखांतलं शरीर. पण हा असा काळ आलाय.

पाय उन्हांनं चटकताहेत. घामाच्या धारा चालल्या आहेत. डोक्यावरचा हंडा डोंगरासारखा जड झाला आहे. आतां नाही कळ निघत !

तरी घर अगदीं जवळ आलय. पोर पाण्यावांचून तडफडतंय त्याच्या घरांत घोट घातला पाहिजे !

चालली आवली.

पण—

“हें असं कां होतंय ! हें सगळं माझ्याभोंवतीं फिरायला कां लागलंय ? अगवाई ! अहो !”

भोंवळ आली आवलीला. कष्ट सहन झाले नाहीत. धाडदिशीं खालीं कोसळली ! सगळं पाणी रस्ताभर पसरलं. कुत्रीं बसलीं होतीं हाडकुळीं. त्यांनीं धांवत येऊन चटाचटा चाटून घेतलं !

तुकोबांनीं आवाज ऐकला. ते धांवत बाहेर आले. त्यांनीं पाहिलं. आवली वेशुद्ध पडली होती. कपाळावर केवढी खोक पडली होती !

तुकोबांनीं तिला उचललं; घरांत आणलं. बारा घातला. ती शुद्धीवर आली. तों पोरगं किंचाळलं,

“आई ग !”

“काय माझ्या लेंकरा !”

“पाणी दे ! अगोदर पाणी दे !”

कर्म !

तुकोबांनीं अन् आवलीनं खूप धडपड केली. पण पोर बरं झालं नाही. अन् एका दिवशीं अन्न अन्न करीत त्यानं आजीची वाट धरली !

आवली तर जशी वेडीपिशी झाली ! तुकोबाना शिब्या देऊं लागली !

“तुम्हींच-तुम्हींच माझं वाटोळं केलंत ?”

“आवले—”

“बोल्हे नका एक शब्द सुद्धां ! त्या दगडाच्या देवाच्या नादीं लागलात ! जो कधीं बोलत नाहीं, त्याच्या ! अन् ससाराचीं विधुळ-वाट केलीत !”

“देवाची निंदा करू नये, आवले !”

“करांन करांन—खूप करांन ! काळा कळकळ ! चोरटा-आधारी. घे म्हणावं ! सासूबाईना खाल्लंस ! बाईना नेलंस ! पोराला उचललंस ! आतां मला उचल ! म्हणजे भरेल तुझा खळगा—”

“असं कां बोलत्येस, आवले ?”

“मग कसं बोल्हे ?”

“देवाला माणसं मारायची हौस का आली आहे ? त्याला तेवढंच म्हा काम आहे ?”

“हो हो ! त्या मेल्याला तेवढंच आहे ! कंसमामाला मारलंन्. जरासंध-शिशुपालाला मारलंन्. कौरवपांडवांचा नाश केलान्. तो आहेच माणसंमान्या कसाई ! त्याच्या नादीं लागलात तुम्ही ! तुम्हीहि तसेच झालांत. आई गेली. बाईल गेली. पोराला खाल्लंत आज ! आतां उरलं सुरलं मला खाऊन टाका. अन् दुसऱ्या पोराला तोंडीं लावा ! म्हणजे पोट भरेल तुमचं !”

* * *

देव एकेक पाश तोडतोय. मुलालाहि उचललंन् त्यानं. कर बाबा !
काय करायचं तें कर ! दुष्काळ पडला. मानखंडना झाली. बाईल गेली.

दुष्काळें आटिलें द्रव्य नेला मान ।

स्त्री एक अन्नअन्न करितां मेली ॥

फार चागलं करतो आहेस बरं !

बरें झालें देवा निघालें दिवाळें ।

बरी या दुष्काळें पीडा गेली ॥

आवलीहि कर्कशेसारखं वागत्ये. जग माझी निंदा करतंय. त्याच्या-
बरोबर तीहि करत्येय. कळं दे. फार चांगलं होतंय. असंच व्हायला
पाहिजे.

बरें झालें देवा बाईल कर्कशा ।

बरी हे दुर्दशा जनामध्ये ॥

माझ्या पदरांत काय पडलं ?

तुझं चिंतन पडलं. महामोलाची वस्तु.

अनुतापें तुझें राहिलें चिंतन ॥

आतां मी तुझा होईन. दुसऱ्या कुणाचाहि नाहीं. तुझ्याच पायीं
सुरकुंड मारून बसेन. वायकोपोराची चिंता मी करणार नाहीं. होईल
तसं होईल. पाऊस पडेल. शेतं पिकतील. वायकोपोरं कष्ट करतील
अन् खातील. मी त्यांच्यांतून बाहेर पडेन !

आता तुझं चिंतन, एकान्ताचा वास. तुझी पूजा. हेंच करायचं.
दुसरं काहीं नाहीं. यानंच तूं भेटलास तर भेटशील.

काळ साराया चिंतनें । एकान्तवासी गंगास्नानें ॥

देवाच्या पूजनें । प्रदक्षिणे तुळसीच्या ॥

परमार्थ महाधन । जोडी देवाचे चरण ॥

व्हावया जतन । हे उपाय लाभाचे ॥

आतां मी या शरिराची काळजी करायचा नाही. ती तुझ्यावर सोंपवीन. माझा भार तुझ्या खांद्यावर.

देह समर्पिजे देवा । भार कांहींच न घ्यावा ॥

होईल आघवा । तुका म्हणे आनंद ॥

या सगळ्याचा संबंध पुरे झाला आतां. नाही राहायचं याच्यांत. एकान्तात जायचं.

धुटे एकान्ताचा वास । तरीच नास या संबंधाचा ॥

तिथं मी अनू माझा हरी. तो तरी भेटेल, नाहीतर शरीर तरी पडेल !

निघाले तुकोवा घराबाहेर. कुठंतरी लांब जायचं. इंद्रायणीचं कोरडं पात्र. तें ओलांडलं त्यानीं. सगळी जमीन चिराळली होती. तिच्या-मधून चालले तुकोवा. कांटे आहेत, कुटे आहेत. बांध आहेत, झुरपुडं आहेत. पण तुकोवांचं तिकडे लक्ष नाही. ते चाललेत उत्तरेकडे.

शेतं गेलीं, माळरानं गेलीं, शिवा गेल्या, पण तुकोवा थांबले नाहीत. हरीचा छंद लागला त्यांना. मान उरलं नाही. देहू मागं पडलं. सुदुंबरं हि ओलांडलं त्यानीं. पलीकडे एक वाडी लहानशी. तिथं सगळीं घरं ओसाड पडलेलीं. दुष्काळामुळं माणसं घरं सोडून गेलेलीं. कांहीं कुत्रीं मात्र होती अजून. तरीच उपाशीपोटी जें मिळेल तें खाऊन राहिलीं होती घरं राखीत.

तुकोवांना पाहिलं त्यानीं. शेपट्या हालवीत त्यांच्याजवळ आलीं. त्यांना वाटलं, तुकोवा कांहीं खायला देतील !

तुकोवाना तें उमगलं. ते खाली बसले. त्या कुत्र्यांना जवळ घेतलं त्यानीं. पाठीवर हात फिरवून म्हणाले,

“ गडे हो ! तुम्ही तुमच्या धन्याचीं घरं सांभाळीत राहिलां, अशा दुष्काळांत सुद्धां ! शाबास तुमची !

“तुम्हीं धन्याशीं इमान राखलंत. मीं कांहीं राखलं नाहीं ! देवानं मला हा देह दिला, त्याचं भजन करण्यासाठीं, त्याला ओळखण्यासाठीं.

देवें दिला देह भजना गोमटा ॥

“पण मीं त्याची माती केली आतापर्यंत. आतां उघडले डोळे. मीं चाललोंय धन्याच्या ओळखीला. त्याला भेटेन तरी, नाही तर हा देह टाकीन तरी.”

“शेपटी कशाला हालवतां ? भाकरीसाठीं ?”

“भाकरी नाहीं रे माझ्याजवळ !”

त्यांच्या पाठीवर थापटलं तुकोबानीं. अनू ते निघाले.

पुढं भामचन्द्राचा डोंगर. त्याची नाळ समोर पसरलेली. तुकोबा चढायला लागले. लवणं, टेकाडं, वळणं हें सगळं ओलाडीत ते पोटाशीं गेले कड्याच्या. तिथं थबकले तुकोबा.

त्या ठिकाणीं एक गुहा होती. आजहि आहे. तिच्यांत शंभुमहादेव बसला आहे. डोंगरदऱ्यांचा राजा. पाण्याचीं एकदोन टाकीं आहेत. वर्षभर थंडगार पाणी असतं त्या टाक्यात. भोंवतालीं झाडी आहे. तुकोबानीं तें ठिकाण पाहिलं.

अगदीं आडवळणाचं ठिकाण. तिथं कोण कशाला जातंय ! कधीं-मधीं सर्पणासाठीं माणसं आलीं, तर यायचीं या डोंगराला. नाहीं तर मग गवताला यायचीं.

पण त्या वर्षीं पाऊस नाहीं, म्हणून गवत नाहीं. तेव्हां कुणी यायचं नाहीं तिथं. सर्पण नेणारीं माणसंहि यायचीं नाहीं. चुलीवर शिजवायला अन्नच नाहीं. मग सर्पण कोण कशाला साठवतंय !

तुकोबानीं ठरवलं.

“हें छान ठिकाण. इथंच राहायचं. चांगली छान जागा आहे.

वर आकाशाचा माडव आहे. खाली पृथ्वीचं आसन आहे. या ठिकाणी माझं मन रमेल.”

आकाश मंडप पृथिवी आसन ।

रमे तेथें मन क्रीडा करी ॥

तुकोबा गुहेंत शिरले. अंभुमहादेवाला नमस्कार केला त्यांनीं, अन् आंसव पुशीत म्हणाले,

“ विश्वाच्या नाथा ! हा अनाथ तुमच्या दारों आला आहे !

“ आतां मला सांभाळा ! मी दीन झालों आहे. तुमच्या कृपेचा एक कटाक्ष माझ्याकडे टाका. मला तेवढा पुरे. त्याहून जास्त नको.

“ तुमच्याजवळ काय उणं आहे ? तुम्ही महेश आहात. नगेश हिमालय तुमचे सासरे. गणाचा राजा गणेश तुमचा मुलगा. धनाचा स्वामी कुबेर तुमचा मित्र. पण मला यांतल कांहीं नको.

“ थोडीशी प्रेमाची शिंदोरी द्या. तेवढी मजजवळ असली, कीं मग मी आनंदानं इथं राहीन.”

तुम्ही विश्वनाथ । दीन रंक मी अनाथ ॥

कृपा कराल ते थोडी । पायां पडिलों बराडी ॥

काय उणें तुम्हांपाशीं । मी तों अल्पचि सतोषी ॥

तुका म्हणे देवा । प्रेम भातुकें पाठवा ॥

तुकोबांनीं तिथं ठाण मांडलं. काय होईल ~ होवो. हरी भेटल्या-शिवाय इथून उठायचं नाही !

रात्रीं उगीच तास दोन तास अंग टाकावं, अन् उठून पुनः भजन करीत बसावं. तुकोबांचं पाठान्तर जबर. नामदेव, जनाबाई, ज्ञानोबा यांचे अभंग पाठ. ते म्हणावेत. देवाला आळवाव. त्याचा छंद घ्यावा.

गोविंद गोविंद । मना लागो हाचि छंद ॥

तुकोबा रंगांत रंगून गेले. खाण्यापिण्याचं भान राहिलं नाहीं.

मध्येच डोंगरावरून कांहीं माणसं उतरलीं. त्यांना खालच्या गांवांत जायचं होतं. त्यांनीं तुकोबांना पाहिलं. लागलीं चौकशी करायला.

“कोण रे ?”

“कुणी तरी साधक दिसतोय्.”

“साधक कुठला ? चोरवीर असेल. चोरी केली, अन् इथं लपून राहिला.”

“हे ! चोर भजन कशाला करील ?”

“खरं आहे. चागला माणूस दिसतोय् हा.”

“चला. आपण पायां पडूं.”

आलीं माणसं आत. पटापटा पायां पडलीं. विचारायला लागलीं,

“बुवा, तुम्ही कुठले ?”

आता काय कराव ! तुकोबांनीं कसंबसं सांगितलं,

“आहे असाच कुठला तरी.”

“इथं काय करता ?”

“देवाचं भजन करतो.”

माणसं गेलीं. तुकोबांना वाटलं, इथंही धडपणीं भजन होत नाहीं. पण मग जायचं तरी कुठं ?

त्या गुहेपासून थोडक्या अंतरावर कड्याला पायन्या आहेत. चिंचोळ्या पन्नास पाऊणशें पायन्या. त्या चढून गेलं, कीं एक अगदीं चिंचोळ भुयार लागतं.

तुकोबांनीं ठरवलं. त्या भुयारांत जायचं. ते उठून भुयारांत पोंचले. आतां इथं कोण येईल अडमडायला ? तिथं त्या भुयारांत तुकोबांची ब्रह्मानंदीं टाळी लागली. मग आतां देहाकडे कोण पाहातो ?

ब्रह्मानंदीं लागे टाळी । कोण देहातें सांभाळी ॥

आठ दिवस झाले, दहा झाले, बारा झाले, अन् पंधरावा उजाडला. पंधरा दिवस तुकोबा समार्धीत होते. पंधरा दिवस त्यांना दिवस उगवायचं भान नव्हतं—मावळायचं नव्हतं. एका हरीकडे मन लागलं होतं.

अन् पंधराव्या दिवशीं त्यांनीं डोळे उघडले. त्यांना खूप बरं वाटलं ! देवाचा साक्षात्कार झाला त्यांना.

या पंधरा दिवसांत त्यांची परीक्षाच झाली म्हणाना ! साप आले, विंचू आले, वाघ आला. हे सगळे पीडा घायला लागले. फूत्कार टाकायला लागले. आरडले, ओरडले.

पण तुकोबांची समाधी लागली होती. ते जागे नव्हतेच मुळीं.

पंधरा दिवसांमार्जीं झाला साक्षात्कार ।
 विठोबा भेटला निराकार ॥
 भामगिरी पाठारीं वसती जाण केली ।
 वृत्ती स्थिरावली परब्रह्मीं ॥
 सर्प विंचू व्याघ्र अंगासी झोंबले ।
 पिडूं ते लागले सकळिक ॥
 निर्वाण जाणोनी घातिलें आसन ।
 आरंभिलें ध्यान देवाजीचें ॥

तुकोबा परीक्षेत उतरले. त्यांचं मन समाधानानं भरलं. त्यांना वाटू लागलं की, माझा हरि माझ्या हृदयांत आहे. तो बाहेरहि आहे. सगळीकडे आहे तो. जिथें जातों तिथें तो बरोबर येतो. माझं बोट धरून तो माझा बाप चालतो.

आपण वेडंवाकडं बोलावं, तो तें नीट करतो. त्यानं माझ्या मनांतली लाज घालवून दिली. मला धीट केलं, आतां मला कांहीं काळजी राहिली नाही. आतां कौतुकानं खेळायचं, नाचायचं, बागडायचं.

जेथें जातों तेथें तू माझा सांगाती ।
 चालवीसी हातीं धरोनिया ॥
 चालों जातां आम्हां तुझाचि आंधार ।
 चालविसी भार सर्व माझा ॥
 बोलों जातां बरळ करिसी तें नीट ।
 नेली लाज धीट केलों देवा ॥
 अवघे जन मज झाले लोकपाळ ।
 सोईरे सकळ प्राणसखे ॥
 तुका म्हणे आतां खेळतो कौतुकें ।
 झालें तुजें सुख अन्तर्बाह्य ॥

आता आनंदीआनंद आहे. श्रीविठ्ठल भेटला आहे. त्यानं दर्शन दिलं आहे.

पण घरीं काय झालं होतं ?

तुकोवा गेले, आवलीला वाटलं, येतील आपच ! जाताहेत कुठं ?
 आज नाहीं आले तर उद्या येतील.

पण उद्याहि नाहीं, परवाहि नाहीं. आठ दिवस झाले, तरीहि नाहीं. मग मात्र आवलीला भीति वाटायला लागली ! हे गेले तरी कुठं ?
 ती आपली देवळाच्या दारात उभी राही. अन् येत्याजात्याला विचारी,
 “आमचे हे दिसले का हो कुठं ?”

“नाहीं बुवा !”

“आमच्या यांना पाहिलंत का हो कुठं ?”

“छे बुवा !”

“अहो आत्याबाई, आमचे हे आढळले का कुठं ?”

“नाहीं ग बाई !”

आवलीच धावं दणाणलं. तुकोबाचा धाकटा भाऊ. कान्होबा

त्याचं नांव. लग्न झाल्यापासून तो वेगळी राहायचा. आवली त्याच्या घरी गेली.

“ भावजी ! ”

“ काय वहिनी ? ”

“ अहो, आज दहा दिवस झाले, यांचा कुठ पत्ता नाही ! ” .

“ नाही ? ”

“ नाही हो ! त्या दिवशी मी मेली फडाफडा बोलल्ये त्यांना ! तेव्हांपासून कुठ गेले कोण जाणे ! ”

“ मग आतां ? ”

“ आतां जाऊन शोधता तरी ! ”

कान्होबा निघाला. तुकोबांचीं सगळीं ठिकाणं शोधलीं त्यानं. बल्लाळाची वाग पाहिली. आमराई पाहिली. नदीकाठचीं देवळं घुडाळीं पण तुकोबा नाहीत.

घरीं येऊन कान्होबानं सांगितलं,

“ वहिनी, दादा नाही कुठ ! ”

आवली ओकसाबोक्शीं रडायला लागली. कान्होबा म्हणाला,

“ वहिनी, रडत्येस कशाला ? ”

“ मग काय करूं. भावजी ? मला भय वाटतंय— ”

“ कसलं भय ? ”

“ ते-ते नाहीत— ”

“ हे ! वेडी कुठली ! रडूं नकोस. ”

“ मग काय करूं, भावजी ? ”

“ जरा धीर धर. ”

“ कसा धीर धरूं ? ”

“ दादा कुठ तरी एकान्तांत गेला असेल. ”

“ कुठ ? ”

“ भंडार्यावर नाही तर भामचंद्रावर. ”

“ पण एवढे दिवस—अन्न नाही, पाणी नाही ! ”

“ असू दे. जाऊन येतो. ”

“ जा भावर्जी ! त्यांना शोधून आणा. कातड्याचे जोडे करून तुमच्या पायांत घालून ! ”

कान्होबा निघाला. भंडारा शोधला त्यानं. तुकोबा नव्हते. मग तो निघाला भामचंद्रावर. तिथं जाऊन देवळांत पाहिलं. त्यानं, पण तिथंही नाहीत !

मग त्याला आठवलं. इथं वर एक भुयार आहे. ता अगदीं जपून वर चढला. अन् त्यान पाहिले—

हरिरंगानं रंगलेले तुकोबा तिथं भजन करीत होते !

“ दादा ! ”

तुकोबांनीं डोळे उघडले.

“ कोण ? कान्हया ! ”

कान्होबानं तुकोबांना मिठी मारली. त्याला रडायला आलं. तुकोबा त्याच्या पाठीवर हात फिरवीत म्हणाले.

“ कान्होबा, रडतोस कशाला ? ”

“ दादा, तुम्ही इथं होतात—या वाघाच्या गुहेत ! ”

“ कान्होबा, आपल्याला वाघ काय करतो ? ”

“ कांहीं नाही करीत ? ”

“ नाही, चित्त शुद्ध असलं म्हणजे वाघहि कांहीं करीत नाही, अन् सर्पहि कांहीं करीत नाही. ”

चित्त शुद्ध तरी शत्रु मित्र होती ।

व्याघ्रही न खाती सर्प तथा ॥

“ पण दादा, एवढे दिवस तुम्ही जेवायचं काय करीत होतां ? ”

“ एवढे म्हणजे किती ? ”

“ तुम्हांला नाही माहीत ? ”

“ माझ्या लक्षांत नाही रे ! ”

“ आज पंधरा दिवस झाले तुम्हांला घर सोडून ”

“ कोण जाणे गड्या ! माझ लक्षच नव्हतं ! ”

“ मग काय करीत होतां ? ”

“ मी ? मी हरिरंगात रंगलों होतो ! जेवण झाल्यासारखं वाटे. इच्छा राहिली नाही. आनंदाचे कढांवर कढ येत. ”

झाले भोजनसं दिसे । चिरा पडोनि ठेला इच्छे ।

घालियाचिया ऐसे । अंगा येती उद्गार ॥

“ पण दादा, घरीं—”

“ हो गड्या ! आवली बरी आहे ना ? ”

“ तुम्ही घरीं चला बघूं. वहिनी पार गरंगळली आहे. ”

“ चला. कान्होबा, आतां कांहीं क्लेश राहिले नाहीत रे ! ”

दोघे निघाले. संध्याकाळीं घरीं आले. मातीची पणती पेटवून आवली वाट पाहात होती. तिचे प्राण तिच्या डोक्यात उभे होते. कान्होबानं तुकोबांना घरीं सोडलं, अन् आपण तिथून गेला.

आवलीनं तुकोबाच्या पायावर डोकं ठेवलं. आपल्या आसवांनीं ते पाय धुऊन काढले. तुकोबांनीं तिच्या पाठीवरून हात फिरवला. ती रडत रडत म्हणाली,

“ अहो ! अगोदर तुम्ही मला क्षमा केलीत, असं म्हणा ! ”

“ कशाबद्दल, आवले ? ”

“ तुम्हांला वाकूडपणानं बोललें त्याच्याबद्दल ! ”

“ आवले—”

“ करा हो ! क्षमा करा ! आतां नाही मी बोलायची ! ”

“ आवले, मी तुझ्यावर रागावून का गेलों होतो ? ”

“ नव्हतांत गेलां ? ”

“नाहीं.”

“मग ?”

“मी गेलों होतो देवाच्या भेटीसाठी.”

“मग भेटला देव ?”

“तो कुठं लाब नव्हता, आवले. माझ्याजवळच होता.”

“मग आतां कुठं जाणार नाही ना ?”

“नाहीं, आवले. आतां नेहमींकरितां कुठं जायचा नाही.”

मग आवलीनं कळण्याकोंड्याची भाकरी केली. तुकोबा जेवायला बसले. ते म्हणाले,

“आवले, तूंही बैस ना !”

“तुम्ही घ्या जेवून. मी बसेन मागाडून.”

“बैस ग !”

लाजून आवली म्हणाली,

“तुम्ही जेवा !”

दुसरे दिवशीं तुकोबांनीं कागदपत्रं बाहेर काढलीं. त्यात गहाणपत्रं होतीं, खरेदीखतं होतीं. तारणगहाणखतं होतीं, कबजेगहाणखतं होतीं. तुकोबा कान्होबाला बोलवून म्हणाले,

“कान्होबा !”

“काय दादा ?”

“असं बघ, दुष्काळ पडला. आतां या आपल्या कुळांत कांहीं आपलं देणें धायची शक्ति राहिली नाही.”

“मग काय म्हणतां ?”

“हीं कागदपत्रं करायचीं काय ?”

“मग काय करायचं यांचं ?”

“मी म्हणतो इन्द्रायणींत बुडवून टाकायचीं !”

“दादा !”

“ हो कान्हया ! दुष्काळानं माणसं गांजलीं. त्यांत आमचं देणं देण्याचा भार कशाखा त्याच्या डोक्यावर ? अन् मग ठेवून तरी काय करायचीं हीं ? उगीच नसती आशा ! ”

कान्होबा आपला व्यवहारी माणूस. त्याला कांहीं पटेना. तो म्हणाला,

“ दादा, सावकारी तुमची अन् माझी, दोघांची. खरं ना ? ”

“ हो. ”

“ तर मग तुम्ही तुमच्या वांट्याचीं खतपत्रं बुडवा. माझीं मला द्या. ”

“ जशी तुझी इच्छा. ”

तुकोबानीं त्या पत्राचे दोन ढीग केले. कान्होबाला म्हणाले,

“ उचल बाबा यांतला एक. ”

कान्होबानं एक ढीग चलऊन. दुसरा ढीग घेऊन तुकोबा इन्द्रायणीवर गेले. त्यांचं एक गांठोडं केलं. त्यांत एक दगड बांधला, नि पाण्यांत शिरले. इन्द्रायणीला म्हणाले,

“ मायबाई, सांभाळा हा मायापाश ! करा मला यांतून मोकळं ! ”

लोक लागले हंसायला. म्हणत,

“ झालं ? होतं नव्हतं पोट भरायचं साधन, तेंहि बुडवून टाकलं. ”

“ आतां मागा म्हणावं भीक ! ”

“ नाहीं तर काय ! ”

आवलीहि मनातल्या मनांत चरफडे, पण मोठ्यानं बोलायची सोय नाही. हें माणूस पुनः घरांतून गेलं, तर घ्या काय !

८. उपासना

अन् तुकोबा ? ते अजिबात बदलले. त्यांचा विठ्ठल सगळीकडे आहे आतां. गाईगुरांत. पोरबाळांत. म्हातऱ्यांकडे. त्यांना कळलं. रंजल्यागांजल्यांत देव आहे. त्यांची सेवा करील, तो माणूस चांगला. ज्याला कोणी त्राता नाही, त्याला पोटाशी धरावं. पोरंवर जेवढं प्रेम, तेवढंच गड्यामाणसांवर करावं; कारण विठ्ठल या सगळ्यांत आहे.

जे कां रंजले गांजले ।
 त्यांसि म्हणे जो आपुले ॥
 तोचि साधु ओळखावा ।
 देव तेथेंचि जाणावा ॥
 ज्यासी अपंगिता नाही ॥
 त्यासी धरी जो हृदयीं ॥
 दया करणें जे पुत्रासी ।
 तेचि दासा आणि दासी ॥
 तुका म्हणे सांगूं कित्ती ।
 तोचि भगवंताची मूर्ति ॥

सकाळीं आंधोळीला गांवाबाहेर नदीवर जावं. तिथं कुणी म्हातारी पाण्याचा हंडा घेऊन यायची. थरथरत, कापत तो घासायची. पाण्यानं भरायची. मग लोकांना म्हणायची,

“ए बाळांनो ! कुणी मला उचलूं लागतां का रे ?”

गावचीं टवाळ माणसं. त्यांनीं दांत काढावे, चाळूं लागावं.

तुकोबांनीं तें पाहावं. त्यांचं मन कळवळावं. ते म्हातारीजवळ जात. म्हणत,

“आजीबाई, तुम्ही वरच्या आळीला राहातां ना ?”

“हो रे माझ्या राजा !”

“मग चला पुढं. मी घेतों तुमचा हंडा.”

“तूं !”

“हो. कां ? मी तुमचं लेंकळं नाही का ?”

“आहेस ना ! माझ लेंकळंच आहेस ना बाबा, तूं !”

सग बाबांनीं हंडा डोईवर घ्यावा, म्हातारीच्या घरीं नेऊन पोचवावा. टवाळानीं हंसून म्हणावं,

“बरा बैल रावतोय !”

पाऊस पडला. चहूंकडे हिरवळ झाली. पण गाईगुरं पार थकलीं होतीं. तीं अगदीं उठवणीला आलीं. त्यांच्याच्यानं रानांत जाववेना. एवढा थोरला हिरवा चारा भोंवतीं पसरलेला. पण आपलीं आशाळपणानं त्याच्याकडे पाहात असायचीं. अगांत जोर कांहीं राहिला नाहीं.

तुकोबांनीं हें पाहलं. ते आवलीला म्हणाले,

“आवले, जरा खुरपं दे ग !”

“कशाला ?”

“गवत आणायला जातो रानांत.”

आवलीला फार वरं वाटलं. तिनं पटकन् खुरप अन् पटकूर आणून दिलं. बाबा दिवसभर रानात खपले. एवढा थोरला गवताचा भारा केला. डोक्यावर घेऊन परतले. जिथं जिथं थकलेलीं गुरं होतीं, तिथं तिथं त्यांनीं त्यांच्यापुढं गवत टाकलं. पोटभर गवत. त्या गुरांच्या पाठीवर हात फिरवला. त्यांना पाणी पाजलं अन् संध्याकाळीं घरीं परतले.

तुकोबांना पाहून आवली म्हणाली,

“हें काय !”

“काय झालं ?”

“गवत कुठं आहे ?”

“घातलं कीं गुरांना.”

“कुठल्या गुरांना?”

“आवले, म्हाताऱ्या गुरांना, थकलेल्या गुरांना ! तुझ्या म्हाशीला तूं गवत घेऊन घालतेस, त्या विचाऱ्यांना कुणी घालीत नाही. मरायचीं तशींच पाय घाशीत. मला वाईट वाटलं, म्हणून त्यांच्याकरितां आणलं मीं गवत.”

आवलीन कपाळाला हात लावला. पण बोलते कोणत्या तोंडान ? पुनः तुकोबा घर सोडून गेले, तर घ्या काय ! म्हणून ती कांहींच बोलली नाही. काय वाटेल तें करा. घर सोडून जाऊं नका म्हणजे झालं.

तिनं अन् कान्होबानं, दोघांनीं मिळून शेत लागवडीला आणलं. एकदां धीर करून ती तुकोबांना म्हणाली,

“अहो, ऐकलंत का ?”

“काय आवले ?”

“मी म्हणतें, लहानसं दुकान घालून तिथं बसलात घटकाभर, तर नाही का भागायचं ?”

“लहानसं ? लहानसं नव्हे, आवले. मी मोठं दुकान घालतोय.”

आवलीला आश्चर्य वाटलं. ती म्हणाली,

“कशाचं ?”

हसून तुकोबा म्हणाले,

“ऐक, आवले. मीं भक्तिभावाचं दुकान मांडलंय. सुखाच्या पेठेंत त्याची माडणी केली आहे. रामनाम हा माल भरलाय. हंसतेय काय आवले ? मागं भल्याभल्यांनीं हाच माल भरला होता. या मालांत मिसळ नाही, भेसळ नाही. घातपात व्हायचा नाही. ज्याचं चित्त शुद्ध असेल, त्यानं खुशाल वाटेल तेवढा लुटून न्यावा. पै कांहीं खर्चावीं लागायची नाही.”

भक्तिभाव आम्हीं बांधिलांसे गांठीं ।
सादावितों हाटीं घ्या रे कोणी ॥
सुखाचिया पेठे घातिला दुकान ।
मांडियेला वान रामनाम ॥
मार्गे भाग्यवंत झाले थोरथोर ।
तिहीं केला फार हाचि सांठा ॥
सुखाचें फुकाचें सकळाचें सार ।
तरावया पार भवसिंधु ॥
खोटे कुडे येथे नाही घातपात ।
करीं शुद्ध चित्त तुका म्हणे ॥

याच्यापुढे आवली काय बोलणार !

भजन-कीर्तनाला रंग चढत चालला. संध्याकाळीं वीणा घेऊन राव-
ळांत उभं राहावं. लाजबीज पार पळवून लावावी. गावं, नाचावं, विठ्ठल-
स्मरणांत गुंग व्हावं. रात्रंदिवस विठ्ठलनामापलीकडे कांहीं बोलूं नये.

गांवांत सगळींच माणसं कांहीं वाईट नसतात. कांहीं टवाळ, तर
कांहीं सज्जन. टवाळांनीं तुकोबाची थड्या करावी. पण सज्जनांनीं
म्हणावं,

“ खरंच, तुकोबा चांगला आहे.”

“ हो ना ! फारच चांगला.”

“ रात्रंदिवस देवाचं नांव घेत असतो.”

“ गोरगरिबांना मदत करीत असतो.”

“ परवां एक पोर वाटेत रडत होत. त्याला उचलून तुकोबानं घरीं
पोंचवलंन्.”

“ एक आंधळा वाटेनं चालला होता. उपाशी होता विचारा.
त्याला तुकोबानं जेवायला घातलंन्. मग येलवाडीला नेऊन पोंचवलंन्.”

“ अहो, आपण ओळखलं नाहीं त्याला ! ”

“ तर काय ! फार मोठा साधु आहे तो ! ”

निंदा व्हायला लागली, कीर्तिहि वाढायला लागली.

विश्वंभरबावांनीं विठ्ठलखुमाईच्या मूर्ति आणल्या. त्यांचं देऊळ बांधलं. त्याला झालीं शेंदोनशें वर्षे. आतां बहालांना लागली कीड. सभामंडप भंगला. तुकोबा कान्होबाला म्हणाले,

“ कान्होबा, देऊळ पडत चाललं रे ! ”

“ मग आतां काय करायचं ? ”

“ बांधायला घेतलं तर ? ”

आवली भाकरी करीत होती. ती म्हणाली,

“ बांधायला ध्यायचं म्हणजे काय सोपं काम आहे ? ”

“ सोपं नाही तर काय आवले ? ”

“ अन् मजुरांना काय देऊं ? माझे दांत पाहून दिले तर चालतील ? ”

“ असं काय बोलतेस, आवले ? ”

“ मग कसं बोलूं ? जवळ पै नाही— ”

“ नसूं दे पै. तसंच बांधायचं देऊळ. ”

“ तसंच ? ”

“ हो. मी माती आणून देईन. तूं पाणी आण. कान्होबा चिखल करील. आहेत त्याच विटा वापरूं. कसं कान्होबा ? ”

“ हां दादा, हें छान आहे. पण गवंडी ? ”

“ करायचा काय गवंडी ? असा काय मोठा इमला उभा करायचाय ? मग आवले ? ”

“ तुमच्या बाहेर का मला जातां तंय ! ”

झालं. दुसऱ्या दिवसापासून झाली कामाला सुरुवात. तिघंही लागलीं खपायला. हें पाहिलं गांवकऱ्यांनीं, त्यांना वाटलं, हीं तिघंच विचारीं करताहेत काम. आपणाहि लागवं यांच्या मदतीला.

सुतार आला. तुकोबांना म्हणाला,

देवाचें देऊळ होतें जें भंगलें ।
चित्तासी तें आलें करावेंसें ॥

मी तरी कुठून बांधणार ! तुझं काम तूं पुरं करून घेतलंस. हीं सगळीं गांवकरी माणसं—यांच्या मनीं तूं उभा राहिलास. तुझं राऊळ तूं बाधवून घेतलंस ”

* * *

९. गुरुकृपा

तवा तापत चालला. मन शुद्ध झालं. राग पळून गेला. लोभ विठ्ठलपायीं वाहिला. तुकोवा चंदनासारखे झिजायला लागले.

पण अजून कोणी गुरु मिळाला नाही, वाट दाखवणारा भेटला नाही. भक्तीचा मार्ग तर हा असा आहे. कुणीतरी वाटाड्या लागतो.

तुकोवांना चिंता—कोण गुरु भेटेल ? कोण वाट दाखवील ?

पण ते कुणाकडे गेले नाहीत. त्यांना खात्री होती. माझी तयारी झाली, तर माझा पाडुरंगच गुरुरूपानं समोर उभा राहील. तोच गुरु होतो. सगळ्या इच्छा पुरवतो. शेवटीं आपल्या पायाशीं नेतो. मार्गपुढं उभा राहून जपणूक करतो. आपत्ति येतात, त्यांच्याशीं टक्कर देतो. आपल्या भक्तांची सगळीं काळजी वाहातो. हव नको पाहतो. हातीं धरून नीट रस्त्यानं नेतो. कुठं चुकूं देत नाहीं.

माझ्या विठोवाचा कैसा प्रेमभाव ।
आपणचि देव होय गुरु ॥
पढिये देहभाव पुरवी वासना ।
अंतीं ते आपणापाशीं न्यावे ॥
मार्गे पुढें उभा राहे सांभाळीत ।
आलिया आघात निवारवे ॥

“ रामकृष्णहरि ! ”

तुकोबा आनंदानं बहरून गेले. रामकृष्णहरि म्हणत नाचूं लागले.
श्रीगुरूंनीं मध्येच हटकलं,

“ तुकोबा, भूक लागली रे ! ”

“ मग काय आणूं ? ”

“ बाकीचं सगळं आहे. पावशेर तूप तेवढं आण. ”

तुकोबा धावत पळत घरीं निघाले. तूप घेऊन नदीवर आले. तों
सद्गुरु कुठं आहेत ! तुकोबांना वाईट वाटलं. हें असं काय केलं
सद्गुरूंनीं ? तूप मागितलं, अन् निघून कां गेले ? माझ्याकडून कोणता
अपराध घडला ?

एवढ्यांत तुकोबा जागे झाले. त्यांना स्वप्न आठवलं. तसे ते आनंदानं
वेडे झाले. म्हणूं लागले.

“ मला श्रीगुरु भेटला ! आतां कसली काळजी राहिली नाही.
खरोखरीच माझ्यावर कृपा केली श्रीगुरूंनीं ! ”

सत्य गुरुरायें कृपा मज केली ।
परि नाहीं घडली सेवा कांहीं ॥
सांपडविलें वाटे जाता गंगास्नाना ।
मस्तकीं तो जाणा ठेविला कर ॥
भोजना मागती तूप पावशेर ।
पडिला विसर स्वप्नामार्जी ॥
काय कळे उपजला अंतराय ।
म्हणोनियां काय त्वरा झाली ॥
राघव चैतन्य केशव चैतन्य ।
सांगितली खूण साळिकेची ॥

“श्रीहरी !” तुझ हें रूप मला भारी आवडलं ! माझे डोळे सुखावले !”

आवडे हें रूप गोजिरें सगुण ।
 पाहातां लोचन सुखावले ॥
 आतां दृष्टीपुढें ऐसाचि तूं राहे ।
 जंव मी तुज पाहें वेळोवेळां ॥
 लाचावळें मन लागलीसे गोडी ।
 ते जीवें न सोडी ऐसें झालें ॥
 तुका म्हणे आम्हीं मागावें लडिवाळी ॥
 पुरवावी आळी मायबापा ॥

अन् मग बोलतां, चालता, काम करतां, बसतां, उठतां तुकोवांच्या तोंडून अभंगच निघायला लागले !

भोंवतालची मंडळी म्हणत,
 “तुकोबा, हें कसं येतं तुम्हांला ?”
 “मला ? मला नाहीं येत.”
 “मग ?”
 “मला श्रीहरी बोलवितो.”

माझिये युक्तीचा नोहे हा प्रकार ।
 मज विश्वंभर बोलवितो ॥

“पण मग दिवसभर कसे अभंग करतां येतात तुम्हांला ?”
 “गडे हो ! हा माल माझ्या धन्याचा आहे. त्याचं भांडार फुटलं आहे. मी तर नुसता हमाल. ओझीं वाहणारा.”

फोडिला भांडार धन्याचा हा माल ।
 मी तंव हमाल भारवाही ॥

“ काय हो, कुठं निघालांत ? ”

“ देहूला.”

“ कशाला ? ”

“ वाः ! तुम्हाला नाही का माहीत ? ”

“ काय ? ”

“ तुकारामबाबा कीर्तन करतात रोज रात्रीं.”

“ कोण तुकारामबाबा ? ”

“ आंबिले. देहूचे महाजन. फार छान कीर्तन करतात. जन्माला याव अन् त्यांचं कीर्तन ऐकावं.”

‘ एवढ चंगलं करतात ? ’

“ एकदां ऐका कीं ! म्हणजे खात्री पटेल ! ”

मग भराभरा बाया, माणसं, पोरं, म्हातारे, अशीं सगळीं जणं देहूला धांव घेत. बावांचं कीर्तन ऐकत. त्यानीं रचलेले अभंग पाठ करीत. अन् मग त्या नादांत नाचत, डोलत घरीं परतत.

* * *

११. छळ

देहूत बावाच्या घरामागंच एक बुवा राहात असे. त्याचं नांव मंबाजी केवढा त्याचा थाटमाट ! त्याची एक खूप मोठी बाग होती. त्या बागेत एक छोटंसं देऊळ. त्या देवळासमोर मंबाजीबुवाची धुनी. त्या धुनीजवळ एक बाघाचं कातडं. कातड्यावर बुवा बसायचा. कपाळावर शेंदूर. डोक्यावर हा थोरला जटांचा भारा.

बुवाजवळ गांजा पिण्यासाठीं भक्तमंडळी जमायची. चिलीम झाल्यावर मग चक्राळ्या पिटायची. याची निंदा, त्याची निंदा. सगळ्या गावाच्या चाभारचौकर्या चालायच्या.

मंबाजीबुवा कुणाला ताईत घायचा. कुणाला दोरे घायचा. कुणाला भस्म घायचा. त्याच्या अंगांत देव घायचा म्हणे ! तो देव त्याच्याकडे आलेल्या माणसांजवळ लोणी, तूप, साखर, गाय, लाडू, जिलबी, असं मागायचा !

तीं भोळीं माणसं आणून घायचीं. मग मंबाजीबुवाची चंगळ व्हायची !

पण तुकारामबावाच्या कीर्तनाला मंडळी जमायला लागली, तसा मंबाजीबुवाला संताप यायला लागला. गांजा प्यायला टवाळ जमत, त्यांना तो म्हणे,

“हा तुक्या भारी माजला !”

“हो महाराज !”

“कीर्तन काय करतो ! नाचतो काय ! अभंग काय करतो !”

“अगदीं खरं आहे !”

“अन् लोकहि बेटे असे मूर्ख आहेत ! त्याच्या कीर्तनाला कोण गर्दी !”

“हो ना !”

“आमच्याकडे कुणी येईनासं झालं !”

“झाल खरं असं !”

“याच्यावर कांहीं इलाज केला पाहिजे !”

“जरूर करायला हवा.”

बावांच्या विठ्ठलमंदिराच्या पिछाडीपर्यंत मंबाजीबुवाची बाग होती. एका दिवशीं मंबाजीबुवानं बाभळीच्या कांट्यांचा भारा आणला, अन् तो देवाच्या प्रदक्षिणेच्या वाटेवर लावून टाकला. प्रदक्षिणेला जागा उरली नाही !

सकाळीं बावा देवळात आले. पांडुरंगाचं दर्शन घेतलं त्यांनीं. अन् प्रदक्षिणेला सुरुवात केली. पाहातात तो वाट कुठाय ! तुकाराम-

बावाच्या मागोमाग दुसरा एक बापडा दर्शन घेऊन आला. त्याला बावांनीं विचारलं,

“ काय हो, प्रदक्षिणेची वाट कुणीं बंद केली ? ”

“ मंबाजीबुवांनीं. ”

“ कां ? ”

“ ते म्हणतात, कीं प्रदक्षिणेला माणसं येतात, त्यामुळं त्यांना त्रास होतो. ”

“ कसला त्रास होतो ? ”

“ कोण जाणे ! ”

“ त्यांना त्रास कसा होईल ? इथून कितीतरी लाव त्यांचा मठ. इथं देवदर्शनाला माणसं आल्यानं तिथं त्यांना त्रास कसा काय होतो ? ”

“ तें कुणाला माहीत ? पण ते असं बडबडत होते, एवढं खरं ”

“ इथं देवदर्शनाला कितीतरी माणसं येतात. प्रदक्षिणा करता आली नाहीं म्हणजे त्यांना नाहीं वाटतं त्रास व्हायचा ? ”

“ खरं आहे तुमचं म्हणणं. ”

“ तर मग पुष्कळांच्या सार्थीं एकानं त्रास सोसायला हवा. नाहीं का ? ”

“ हो. ”

तुकारामबावांनीं काव्या उपटून टाकल्या ! वाट मोकळी केली. प्रदक्षिणा पुरी केली, अन् मग देवळांत जाऊन भजन करायला लागले.

मंबाजीला हें कळलं. मग काय ! भुताच्या हातीं कोळीत ! तरातरा निघाला देवळाकडे. त्या बाभळीच्या फादोन्यातली एक फादोरी उचलून घेतलीन् हातांत. तोंडानं शिव्यांचा भडिमार.

“ मीं लावलेल्या काट्या उपटल्या ! फार माजलाय हा तुक्या !
नुसता पोळ सुटलाय. त्याला वाटतं, आपण कीर्तनं करतो. आभाळाला
हात लागले आपले ! पण मजा कुठं माहीत आहे म्हणाव ! लोक
पाया पडतात, म्हणून फार शेफारलाय ! आता शिकवतो त्याला ! ”

देवळांत पोचला तो. तिथं तुकोबा हरिरगांत रगले होते त्याची
बकोटी धरून उचललन् त्यांना. अन् विचारलंन्,

“ ए बैलोबा ! काट्या कुणीं उपटल्या ? ”

“ मीं उपटल्या. ”

“ पुनः निर्लज्जासारखा मीं उपटल्या म्हणतोस ? लाज नाही
वाटत ? ”

“ मग आता काय खोटं बोलूं ? मीं उपटल्या नाहीं म्हणूं ? ”

“ गाढवा, वर तोंड करून बोलतोस पुनः ? थाव हां ! आता तुला
प्रायश्चित्त देतो ! ”

अन् मग हातांत बाभळीची फांदोरी होती, तिचं केलीन्
बडवायला सुरुवात ! दोरागुरासारखा मारतोय ! लागेल तिथं लागेल !
तोंडावर, पोटावर, पाठीवर, पायावर ! त्या बाभळीच्या फांदोरीला कांटे.
एकेक कांटा हा एवढा. करंगळीच्या मापाचा. भराभर कांटे शिरताहेत
तुकोबाच्या अंगात.

अन् तुकोबा ?

मुखान चालला आहे हरिनामाचा गजर.

“ श्रीहरि ! मुकुंदा ! विठ्ठल ! पादुरंगा ! मला हा मार सहन
करायचं सामर्थ्य दे ! काय वाटेल तें झालं, तरी मी तुझे पाय सोडणार
नाहीं ! ”

न सोडीं न सोडीं न सोडीं ।

विठोबा चरण न सोडीं ॥

“ चांगलं करतो आहेस देवा ! माझ्या क्षमेचा अंत पाहतो आहेस !

बरवें बरवें केलें विठोबा बरवें ।

पाहोनी अंत क्षमा अर्गीं कांटीवरी माराविलें ॥

“ पण सावळ्या, मीहि परीक्षिला उतरलों तुझ्या कृपेन ! राग आला नाहीं बर का मला ! तूंच सोडवून घेतलंस मला त्याच्या तडाख्यांतून !

तुका म्हणे क्रोधाहार्ती । सोडवूनि घेतलें रे ॥

“ श्रीहरि, जन्मभर हाच भाव, हीच भक्ति कायम राहूं दे ! ”

मारमार मारलन् मंबाजीनं. हात दुखायला लागला तसा थाबला तो, अन् तोंडान शिव्याचा पडा सुरू झाला.

देवळाबाहेर ही गर्दी जमली होती. पण मंबाजीला सावरायचा धीर काहीं कुणाच्यानं करवेना. एक पोरगं कळवळलं. तें धांवत गेलं घरी. आवली पोराना आघोळी घालीत होती. तिला हांक मारून पोरगं म्हणालं,

“ आवलीकाकी ! ”

“ काय रे ? ”

“ तुकोबाना लई मारल ! ”

पटकन् आवली उभी राहिली.

“ कुणी रे ? ”

“ मंबाजीबुवानं ! रावळांत ! ”

वाघिणीसारखी आवली निघाली. ती येत्येय् हा सुगावा लागला मंबाजीला, तसा त्यानं पाय मागं घेतला, अन् घाईघाईनं मठात पावता झाला !

बावा देवापुढं डोकं टेकून बसले होते. मुखानं चाललं होतं चिंतन.

जमलेल्या मंडळीनं आवलीला काय झालं तें सांगितलें. ती त्यांना म्हणाली,

“तो रानदांडगा या देवमाणसाला मारीत होता, तेव्हा तुमची एकाची छाती झाली नाही ना त्याला अडवायची ?”

“खरं आहे, आवल्ये ! पण तो मंबाजीबुवा ! त्याच्या अंगांत देव येतो !”

“देव येतो म्हणे देव ! थांब म्हणावं मेल्या, याना घरीं नेत्ये, अन् मग खेटरानं पूजा करत्ये तुझ्या देवाची !”

तिनं तुकोबांना उठवलं. त्यांच्या सगळ्या अंगांतून रक्ताचे पाट चालले होते ! आवली खळाखळा रडायला लागली. तुकोबांना म्हणाली,

“चला घरीं !”

हळूहळू तुकोबांना घरीं नेलं तिनं. तिथं नाचकणानं अंगांतले सगळे काटे काढून टाकले. अंगाला लोणी अन् हळद लावली. गरम गरम आंबील करून खाऊं घालून अंथरुण घालून त्यावर झोपवलं. गोधडी पांघुराविली, अन् मग बाहेर पडली.

बाबा म्हणाले,

“आवल्ये, कुठं जात्येस ?”

“मंबाजीबुवाची पूजा करायला.”

“ऐक आवल्ये ! जाऊं नकोस !”

“तुम्ही मुकाट्यानं झोपा बघू ! आता अंथरुणावरून उठायच नाही !”

“अग पण आवल्ये—”

“पण नाही नि कांहीं नाही. माझं मी पाहून घेत्ये !”

आवलीनं पदर खोंचला कमरेला, अन् शिरली मंबाजीच्या मठांत.

मंबाजनिं तिचा तो अवतार पाहिला, तसा मठाच्या खोर्लींत शिरला !
दार घट्ट लावून घेतलंन् !

हें आवलीन् पाहिलन्. तशी मग त्याला तिनं खूप शिव्याशाप दिलेन्. मग शेवटीं म्हणाली,

“ भ्याड ! पळपुटा ! बागड्या भर हातात ! आतां बाहेर सांपडतास तर भली खेटरपूजा केली असती ! आता पुनः तर नांघ घे यांचं, न मेल्या तुझं काडात काढीन, तर नावाची आवलीच नव्हे मी ! ”

बावा संध्याकाळवेरीं घरीं झोपून राहिले. संध्याकाळ झाली, तसे ते उठले. रावळांत आले त्यांनीं भजन सुरू केलं. मंडळी जमली. पण बावांना बर वाटेना. त्यांनीं वीणा दुसऱ्याजवळ दिला.

अन् आपण नीट गेले मंबाजीच्या मठाकडे !

मबाजी झोपला होता धुनीजवळ. तुकोबा तिथं पोचले, अन् त्याचे हातपाय चेपायला लागले, मंबाजी पट्टिशीं जागा झाला. त्यानं विचारल,

“ कोण आहे ? ”

“ मी तुका वाणी ! ”

“ तुका वाणी ? ”

‘ हो बुवा, सकाळी मला मारतांना तुम्हांला कष्ट झाले ! माझं अंग दगडासारखं. तुमचं अंग मऊमऊ ! दुखत असतील हातपाय. म्हणून चेपायला आलोंय. ’

आतां काय बोलणार मबाजी ? तुकोबा त्याला कीर्तनाला घेऊन गेले. मबाजीला अगदीं मेल्याहून मेल्यासारखं झालं !

पण तुकोबांची कीर्ति वाढलेली त्याला कांहीं बरी वाटेना. त्यानं आणखी एक प्रयत्न केलान्.

१२. परीक्षा

देहूंत चांगलीं अन् वाईट-दोन्ही जातींचीं माणसं होतीं. जसे पुरुष तशा बाया. एक बाई वाईट चालीची होती. नट्यापट्टा करायची. डोळ्यांत काजळ घालायची. रस्त्यानं चालणाराकडे डोळे मिचकावून पाहायची.

ती मंबाजीच्या मठांत जायची. तिला मंबाजीनं फितवलंन्, शिकवलंन्.

एकदा संध्याकाळीं रावळांत बावा एकटेच भजन करीत बसले होते. लक्ष श्रीहरीच्या मूर्तीकडे लागलं होतं. ते म्हणत होते,

“माझा श्रीहरी राजस सुकुमार आहे. तो मदनाचा पुतळा आहे. त्याच्या तेजापुढं चंद्रसूर्य कोमेजले ! त्याच्या भाळीं चंदन माखलं आहे. त्यावर कस्तुरीचा टिळा आहे. गळ्यांत वैजयंती माळ रुळत्ये आहे. तो पितांबर नेसला आहे. त्याचा रंग सोनसळा आहे. असा तो माझा घननीळ सावळा मला फार आवडतो. वायांनो, सगळ्या एका बाजूला सरा. मला त्याला आलिंगन देऊं द्या. मला आतां धीर धरवत नाहीं.”

राजस सुकुमार मदनाचा पुतळा ।

रविशशिकळा लोपालिया ॥

कस्तुरी मळवट चंदनाची उटी ।

रुळे माळ कंठीं वैजयंती ॥

कासे सोनसळा पांघुरे पाटोळा ।

घननीळ सांवळा वाइयांनो ॥

सकळही तुम्ही व्हा गे एक सवा ।

तुका म्हणे जीवा धीर नाहीं ॥

तांच पैजणाचा छुमछुम आवाज ऐकूं आला. तुकोबानीं विचारलं,
“कोण आहे ?”

“मी आहे !” लाजत लाजत उत्तर आल.

“तुम्ही कोण ?”

“मी मंजिरी !”

“काय इवयू तुम्हाला ?”

“काहीं नाहीं-पण-”

“मग कशाला आलांत बाई ?”

“नाहीं-मला तुम्ही आवडतां !”

बावांनीं हसून विचारलें.

“मी आवडतो ?”

“हो !”

“माझ्यात काय आहे बाई आवडण्यासारखं ? रोडकं शरीर ! फाटके कपडे ! ही अवकळा कशी आवडली बाई तुम्हांला ?”

“पण तुम्ही फार चांगलं भजन करतां !”

“कुणाचं भजन, बाई ?”

“देवाचं !”

“देवाचं भजन तुम्हांला आवडतं !”

“हो ! मी म्हणूं तुमचा अभंग ?”

“म्हणा ना !”

मग मंजिरीनं बावांचा अभंग म्हटला. तिचा गोड गळा. तुकोबा रंगून गेले. ते नाचायला लागले. मंजिरी म्हणाली,

“आवडल ना तुम्हांला ?”

“हो ! फार छान भजन म्हटलंत तुम्हीं !”

“मग मी आवडल्ये ना तुम्हांला !”

“माझ्या श्रीहरीचा प्रत्येक भक्त मला आवडतो !”

“तुमचं प्रेम बसलं ना माझ्यावर ?”

“हो आई ! तूहि या तुझ्या लेकरावर प्रेम कर !”

गोंधळलीं मंजिरी. ती म्हणाली,

“ नाहीं नाहीं. तसं नव्हे. ”

“ मग, कसें मातुश्री ? ”

लाडावून पुढं सरत मंजिरी म्हणाली,

“ असं हो काय करतां ? मला किनई तुम्ही फार फार आवडता. ”

तुकाबाचा मुद्रा गंभीर झाली. ते म्हणाले,

“ आई, तूं माझ्यावर प्रेम करत्येस, पण मला तें खरं वाटत नाहीं. मी तुझं लेंकरूं आहे. मला ओळखलं नाहींस तूं. माझं लग्न झालं आहे. अ वलीखेरीज इतर सगळ्या स्त्रिया मला मातेसमान आहेत ! असं भलतं कथय बोलत्येस आई ! तुझं हें पतन पाहून मला फार कष्ट होतात. ज तूं आई, घरीं जा. या लेंकरावर दया असूं दे ! ”

पराविया नारी रखुमाईसमान ।

गेले हें नेसून ठाईचेंची ॥

जाहो पं माते न करा सायास ।

आम्ही विष्णुदास तैसे न हों ॥

न साहवे मज तुझें हें पतन ।

नको हें वचन दुष्ट वदों ॥

मंजिरीनं मान खालीं घातली. ती रडायला लागली. तुकोबांना लावूनच नमस्कार केलान् तिनं अन् तिथून मंबाजीच्या मठांत गेली. तो तिची वाटच पाहात होता.

“ झालं काम ? ”

“ नाहीं झालं ! ”

“ का नाहीं झालं ? ”

कसल्या देवमाणसाकडे धाडलंत मला ? जळल तुमकां पक्षण तें ! ”

मंवाजी दांत ओठ खात म्हणाला,

“तूंहि भाळलीस ना त्याला ? ठीक आहे ! मंवाजीचे तर तुका आजोवा दुसरा ! ”

***

१३. उदकामार्जी वह्या

पुण्याहून नऊ मैलावर वाघोली गांव. तिथं एक विद्वान् ब्राह्मण राहायचे. रामेश्वरभट त्यांच नांव. मोठा कर्मठ माणूस. रोजची स्नान-संध्या अन् ब्रह्मयज्ञ चुकायचा नाही. त्यांच्या विद्वत्तेची कीर्ति लावपर्यंत पसरलेली.

मंवाजी उठला अन् रामेश्वरभटांकडे गेला. त्यानीं विचारलं,

“ कां येणं केलंत ? ”

“ जीव देण्यासाठीं मुहूर्त सांगा ! ”

“ जीव कां देता ? ”

“ मग काय करूं ? धर्म पार रसातळाला गेला ! ”

“ काय झाल ? ”

“ अहो, आमच्या गांवचा तुक्या वाणी कीर्तन करतो ! ”

“ मग ? त्यांत बिघडलं कुठं ? ”

“ वेदांचा अर्थ प्राकृत भाषेंत सागतो ! ”

“ असं ? ”

“ हो ना ! तो म्हणतो, वेदाचा अर्थ आम्हालाच माहित आहे ! बाकीचे नुसते ओशीं वाहणारे बैल आहेत ! ”

“ काय ? ”

“अहो, मी त्याचा अभंगच म्हणून दाखवतो.”

वेदांचा तो अर्थ आम्हासीच ठावा ।

धेरांनीं वहावा भार माथा ॥

खादल्याची गोडी देखिल्यासी नाहीं ।

भार धन वाही मजुरीचें ॥

रामेश्वरभट संतापले. ते म्हणाले,

“अन् तुम्ही खुशाल त्याला ही बडबड करूं देता ?”

“मग काय करूं ?”

“त्याला म्हणायचं कीर्तन करीत जाऊं नकोस.”

“भले, तिथ आमचं कोण ऐकतोय ? अहो, देहूचा कुलकर्णी महादाजीपंत, चिखलीचा मल्हारपंत, तळेगावचा गंगाराम मवाळ, पुण्याचा कौंडो लोहोकरा, अशी ब्राह्मणमंडळी त्याच्या नादीं लागली आहेत. पायां काय पडतात ! लोटगणं काय घालतात !”

रामेश्वरभट उठले. मंबाजीला घेऊन पुण्याला गेले. पुणं हें सुम्याचं गांव. तिथं सुभेदाराला भेटले ते दोघे. सुभेदारावर रामेश्वरभटांचं वजन. तो म्हणाला,

“मी काय करूं तें मागा.”

“एक पत्र पाठवा गावच्या पाटलाला. त्याला म्हणाव, तुक्याला अभंग करणं बंद करायला साग. अन् गांवातून हाकून दे म्हणावं !”

“पत्र घेऊन जासूद देहूला आला. पाटलाला जोहार करून त्यानं पत्र दिलं. पाटलानं लगेच तुकोबाना बोलावलं. चांडाळचौकडी होतीच शेजारीं. पाटलान. तुकोबाना सुभेदाराचं पत्र वाचून दाखवलं. तुकोबा म्हणाले,

“मग आता मी काय करूं ?”

“काय वाटेल तें कर. शेण खायला सांगितलं होतं कुणीं ! कीर्तन काय करतो ! गातो काय ! नाचतो काय ! चांगलं दुकान होतं.

व्यापार करायचा, पैसा मिळवायचा, बायकापोरांना खाऊं घालायचा, आपण खायचं. तें टाकून हरीहरी करीत नाचायला लागले. आता भोगा त्याचीं फळं.”

उदास तुकारामबाबा घरीं परतले. आवलीनं विचारलन्,
“ का हो ? काय झालं ? ”

“ आवले, धड प्रपचहि झाला नाही ! धड परमार्थहि नाही ! नी दोन्हीकडे चोर ठरलों ग ! ”

देव ना संसार । तुका दोहीकडे चोर ॥

“ हें पाहा, साधं सरळ बोला. त्या तुमच्या अभंगात बोलायचीं माणस दुसरीं आहेत कीं बरेखळ ! इथ आमच्याशीं तरी धड बोलत चला ! ”

“ काय सागूं आवले ! मी एकटा सापडलो यांना ! म्हणून यानीं माझा घात केला ग ! ”

“ घात ? काय झालं धड सागा तरी ! ”

“ म्हणतात, तुम्या चवी सोडून भलतंसलतं वागायला लागला ! दिवाणात पोंचले हे लोक. तिथून हुकूम आणला मला गावात राहूं देत नाहीत. पाटील, गावचीं भलीं माणसं, सगळे रागावले माझ्यावर. आता कुठ जाऊं ? काय करूं ? ”

काय बा करावें कोणीकडे जावें ।

गांवांत रहावें कवण्या परी ॥

कोपला पाटील गांवातले लोक ।

आतां मज भीक कोण घाली ॥

आता येणें चवी सांडिली म्हणती ।

निवाडा करीती दिवाणांत ॥

भव्या लोकीं यांस सांगितली मात ।

केला माझा घात दुर्बळाचा ॥

“ हे भले लोक कोण आहेत ? कळूं या तरी ! ”

“ वाघोलीचे रामेश्वरभट ! ”

“ ते काय म्हणतात ? ”

“ ते म्हणतात कीर्तन करूं नकोस ! ”

“ मग काय म्हणावं कुटाळक्या करूं ? दरोडे घालूं ? करूं तरी काय ? जाऊन विचारा तरी ! ”

तुकोबा वाघोलीला पोचले. रामेश्वरभट संध्या करून उठले होते. तुकोबांनी त्यांच्यापुढे लोटांगण घातलं. रामेश्वरभटाना आश्चर्य वाटलं. त्यांनी विचारलं,

“ कोण तुम्ही ? ”

“ मी ? मी पामर ! ”

“ नांव काय ? गाव कोण ? ”

“ देहूचा तुका वाणी ! ”

रामेश्वरभटांनी ओळखलं. तुकोबांची सौम्य मुद्रा पाहिली त्यांनी. मनांत तर ते सर्दच झाले. पण आतां करतां काय ! आपणच फिर्याद केलेली ! मग ते म्हणाले,

“ तू कीर्तन करतोस ? वेदान्त सांगतोस ? ”

“ मी कोण सांगणार ? मी कोण कीर्तन करणार ? ही सत्ता त्या हरीची आहे. हें शरीर त्याच्या आज्ञेन चालतं. तो बोलायला लावतो. ”

चाले हें शरीर कोणाचिये सत्ते ।

कोण बोलवितें देवावीण ॥

“ तुला देव बोलायला लावतो ? ”

“ मला एकठ्याला ? नव्हे देवा ! सगळ्या जगाला. माणसंच काय, पण रानचीं पाखरांहि गोड गोड बोलतात. त्यांना बोलावणारा धनी तो आहे !

साळुंकी मजुळ बोलतसे त्राणी ।
बोलविता धणी वेगळाची ॥

“मीं पामरानं काय बोलाव ? विश्वंभर पांडुरग बोलवितो, म्हणून मी बोलतो ! ”

काय म्यां पामरें बोलावीं उत्तरें ।
परि त्या विश्वंभरें बोलविलें ॥

रामेश्वरभट कातावले. तुकोबा बरोबर बोलत होते. खोटं म्हणवेना. खरं आहे, हें कबूलहि करवेना ! शेवटीं तुकोबांनीं विचारलं,

“मग देवा, मी काय करूं आतां ? ”

“मी देव आहे, यावर तुझा विश्वास आहे का ? ”

“मी खोटं बोलायचा नाही.”

“तर मग आतां अभंग करीत जाऊं नकोस ! ”

“अन् आतापर्यंत केले ते ? ”

“दे इन्द्रायणींत टाकून ! ”

“ठीक आहे. आपली आज्ञा पाळीन मी.”

तुकोबा परतले. वाईट वाटलं. खेद झाला. एवढे दिवस अभंग बोलत गेलों, श्रीहरीच्या आज्ञेनं. आता तें सगळं इन्द्रायणींत टाकून घायला हवं. दिलंच पाहिजे. शब्द गेलाय आपला.

घरीं आले तुकोबा. वासनात बाधून ठेवलेल्या वह्या बाहेर काढल्या. डोक्यावर घेतल्या. डोहाकडे निघाले. आवली गेली होती पाण्याला. वाटेंत भेटली ती. आश्चर्यानिं तिनं विचारलंन्,

“अहो, कुठं निघालांत ? ”

“डोहाकडे.”

“कशाळा ? ”

“या वह्या डोहांत टाकायला सांगितलंय, आवले.”

६...सं. तु.

“अहो, तुम्हांला वेड लागले का काय ? कुणी सांगितलं हे ?”

“पृथ्वीवरच्या देवानं. रामेश्वरभटांनी !”

“जळलं त्याचं तोंड—त्या देवाचं. त्याला मेल्याला काय होतंय सांगायला ? मी नाहीं टाकूं घायची !”

आवलीन पाण्याचा हंडा टाकला खालीं अन् पोथ्यांना हात घातला-ही गर्दी जमली गंमत पाहायला. टवाल म्हणायला लागले,

“भली झाली लेकाची !”

“नाहीं तर काय ? मिशाना तूप लावून कीर्तनं करीत होता !”

“आतां घ्या म्हणावं !”

“प्रपंचहि नासला, परमार्थहि पाण्यांत बुडाला !”

तुकोबांचे भक्त होते देहूंत, तेहि सगळे आडवे आले. काकुळत करायला लागले. म्हणाले,

“बाबा, आमचं एका ! या पोथ्या नका बुडवूं ! मग आम्ही कशाच्या आधारावर जगायचं ?”

पण बावांनीं एकाचंहि ऐकलं नाहीं.

ते पोथ्या घेऊन डोहावर गेले. पोथ्यांवर चांगले जड दगड बांधले. पाण्यांत शिरले ते. डोळ्यातून आंसवं गळत होतीं. म्हणाले,

“श्रीहरी, तुझी इच्छा ! तूं बोलवलेले हे अभंग ! तूंच बुडवायला लावतो आहेस ! लाव बापडा ! माझ्या अंतरांत तळमळ होत्येय रे ! पण माझ्या मनातले ते बोल तूं ऐकत नाहींस. मग आतां मी उगीच भूस उपणीत कशाला बसूं ?

नाहीं आइकत तुम्ही माझे बोल ।

कासया हें फोल उपणूं भूस ॥

“हें तुमचच तुम्हांला अर्पण असूं दे.”

दिलं गांठोडं सोडून पाण्यांत. उदास बाबा परतले. कांठावर एक होतं पिंपरीचं झाड. त्याच्या खालीं बसले ते. आवली म्हणाली,

“ आतां घरीं चला कीं. बुडवल्यात वहा एकदांच्या, पण भाकरहि खायची नाहीं वाटतं ? ”

“ नाहीं आवले. घरीं परतून काय करूं आतां ? ”

“ मग काय करणार ? ”

“ इथ पडून राहणार. ”

“ खाणंपिणं ? ”

“ आता खाणं नाहीं, पिणं नाहीं. श्रीहरीनं वहा बुडवायला लावल्या आतां या देहाचं हि त्याला काय मनास येईल तें करूं दे. ”

एका दगडावर बावा बसून राहिले. डोळ्यांवाटे आंसवांचा पूर चाललाय. मुखानं त्या श्रीहरीचं स्मरण चाललंय. कुणारीं बोलणं नाहीं, चालणं नाहीं.

संध्याकाळीं आवली भाकरी घेऊन आली. आग्रहानं म्हणाली,

“ अहो, घ्या कीं. एकच घांस घ्या. ”

बावांनीं डोळे मिटून घेतले.

“ घ्या ना हो ! तुम्ही जेवणार नाहीं मग मी कशी जेऊं ? पोरं कशी जेवतील ? ”

पण बावांनीं मन कठोर केलं होतं. निश्चक्र उपोषण सुरू केलं त्यांनीं. काय होईल तें होवो, आता हें शरीर ठेवायचं नाहीं. हे प्राण राखायचे नाहीत.

डोळ्यांतलीं आंसवं पुसून आवली म्हणाली,

“ ठीक आहे. नका खाऊं. नका बोलूं. मीहि पोरांना घेऊन इथ बसतें तुमच्याजवळ. ”

पोरं अन् आवलीहि बावांच्याजवळ बसलीं.

एक दिवस गेला. दोन गेले, तीन गेले, दहा गेले, बारा गेले, अन् तेरावा उजाडला .

थोर अन्याय केला । तुझा अंत म्या पाहिला ।
 जनाच्या बोला । सार्थी चित्त क्षोभविलें ॥
 भागविलासी केला शीण । अधम मी यातिहीन ।
 झांकूनि लोचन । तेरा दिवस राहिलों ॥
 उदकीं राखिले कागद । चुकविला जनवाद ।
 तुका म्हणे ब्रीद । साच केले आपुलें ॥
 चुकी झाली एकवेळां । मजपासोनि चांडाळा ।
 उभें करानि जळा । मार्जी बह्या राखिल्या ॥

भक्ताना खूप आनंद झाला. दुष्टांचीं तोंडें काळीं झालीं !

* * *

१४. जयजयकार

बावाची कीर्त चहूकडे गर्जायला लागली. त्याच्या कीर्तनाला खूप गर्दी जमायला लागली. भाविक तर यायचेच. पण अगोदर विरोध करणारेहि बावाच्या पायांवर डोकीं टेकायला लागले. अगदीं रामेश्वरभट सुद्धा !

झालं असं, कीं रामेश्वरभट निघाले पुण्यांतल्या नागनाथाच्या दर्शनाला. वाटेत एका विहिरींत त्यानीं केली आंधोळ. तर अंगाचा असा भडका झाला, कीं पुसूं नका ! कांहीं केल्या शांत होईना. वैद्य झाले. औषध झालीं.

शेवटीं रामेश्वरभट आळंदीला आले. तिथं त्यानीं पाण्यांत बसून ज्ञानोबांना सांकड घातलं. ज्ञानोबा त्याच्या स्वप्नांत आले. ते म्हणाले,

“ तूं तुकोबांना दुखवलंस, म्हणून हें असं झालं ! ”

“ मग आतां काय करूं ? ”

“ तुकोबांना शरण जा ! ”

था रे या रे लहान थोर ।
 याती भलते नारी नर ॥
 करावा विचार ।
 न लगे चिंता कवणासी ॥
 एकंदर सिका ।
 पाठविला इहलोका ।
 आलों म्हणे तुका ॥
 मी नामाचा धारक ॥

अन् पंढरीला पोंचल्यावरची मजा तर विचारूंच नका ! तिथं
 वाळवंटांत वैष्णवाचा खेळ मांडला जाई. सगळे गात, नाचत.
 एकमेकांच्या पायां पडत. मुखानं नामाचा गजर. अन् वैष्णवहि कसे ?
 एक एकाहून बळी ! गोपीचंदनाची उटी. तुळशीच्या माला. टाळ-
 मृदंगांचा धुमधुमाट. तिथं कुणाला अभिमान नाही. कुणाला ताठ
 नाही. कोणी जातीचा मोठेपणा मिरवीत नाही. सगळ्यांचीं मनं अगदीं
 लोण्यासारखीं झालेलीं. सारखा हरिनामाचा जयजयकार चालला आहे.
 आकाश त्या नादानं गर्जतं आहे !

खेळ माडियेला वाळवंटीं घाई ।
 नाचात वैष्णव भाई रे ॥
 क्रोध अभिमान केला पावटणी ।
 एक एकां लागती पार्थी रे ॥
 गोपीचंदन उटी तुळशीच्या माला ।
 हार मिरविते गळां रे ॥
 टाळमृदंगघाई पुष्पांचा वरुषाव ।
 अनुपम्य सुखसोहोळा रे ॥
 वर्ण अभिमान विसरलीं याती ।
 एक एकां लोटांगणीं जाती रे ॥

होतो जयजयकार गर्जत अंबर ।
 मातले वैष्णव वीर रे ॥
 तुका म्हणे सोपी केली पायवाट ।
 तरावया भवसागर रे ॥

असा भक्तीचा सुगंध चहूंकडे घुमायला लागला. सगळा महाराष्ट्र त्यामुळ पवित्र झाला !

* * *

१५. दिवट्या छत्री घडे

बावाची ही कीर्त छत्रपति शिवाजी राजांच्या कार्नी गेली. त्यांना वाटल, आपल्या राज्यांत एवढा मोठा साधु ! आपण त्याची काहीं तरी सेवा केली पाहिजे. म्हणून त्यांनी पालखी, छत्री, घोडा, अबदागीर, एक ताटभर मोहोरा, असा नजराणा धाडला बावांकडे देहूला.

बावा घरीं नव्हते. शिवरायाकडली मंडळी आली हे सगळं घेऊन. त्यांनी विचारलं,

“तुकोवा इथच का राहतात ?”

सरकारी माणसं पाहून गर्दी जमली. एक पोरगं घरीं पळालं तुकोवांच्या. त्यानं आवलीला सांगितलन्,

“आवलीकाकी !”

“काय रे !”

“माणसं आल्येत ! बावांना पकडायला !”

त्या पोराला काय कळे ! त्यानं आपलं आलं मनाला तें सांगून टाकलं. आवलीनं हातचं काम दिलन् टाकून. पदर खोंचलान् कंबोलाः त्या पोराला म्हणाली,

“चल बंधू ! बघत्यें एकेका पकडणाराचं पाणी !”

ती घरांतून बाहेर पडत्येयू तोंवर शिवरायाचीं माणसं दारीं उभीं राहिलीं. त्यांनीं विचारलं,

“बाबा कुठं आहेत ?”

“करायचे आहेत काय बाबा ! मी आहे ना ! मला पकडा अगोदर, नी मग त्याना हात लावा. चालले मोठे तरवारी बाधून त्याना पकडायला ! त्यानीं काय खाल्लं आहे रे तुमचं ? देवमाणूस विचारा. कुणाच्या अध्यात का मध्यात ! मनाला येईल त्याला पकडायला कांहीं मोगलाई नाहीं आहे म्हटलं ! हात लावा बंधू त्यांना ! मग सागत्यें एकेकाला काय तें !”

माणसं लागलीं हसायला. तें पाहून आवली आणखीनच चिडली. म्हणाली,

“दात काढताहेत पाहा मेले निलाजय्यासारखे !”

“अहो आईसाहेव, आम्ही तुकारामबाबाना पकडायला आलों, असं कुणीं सांगितलं तुम्हाला ?”

“मग कशाला आलांत ?”

“आम्ही नजराणा आणलायू राजांकडून !”

“नजराणा !”

“हो ! आणा रे तें सामान !”

मग सगळं सामान आणून ठेवलं समोर. आवलीला असं आश्चर्य वाटलं ! ती म्हणाली,

“हें सगळं तुम्हीं यांना आणलं आहे ?”

“हो ना !”

“हें सगळं ? ही अबदागीर, या मोहरा, हा शालू—”

“हो ! हें सगळं !”

अन् मग आवलीला असा कांहीं पश्चात्ताप झाला आहे ! डोळे पुशीत ती म्हणाली,

“ बाबांनो, उगीच बोलल्ये रे तुम्हांला. काय करूं ? हें आमचं ध्यान. त्यांना सगळ्या जगाची काळजी. नाही काय ती आमची. दिवसभर लोकाचं दुखलंखुपलं पाहात अन् भजन करीत गांवभर हिंडतील. घरी काडीचं लक्ष नाही. सारखी मनात धास्ती वाटत्ये. कुठं जाताहेत कोण जाणे. काय करताहेत कोण जाणे. राग मानुं नका वरं का. या बसा ! ”

तेवढ्यांत बावा घरीं आले. त्यांना पाहिल्याबरोबर सरदार उठले. नमस्कार करून ते म्हणाले,

“ आम्ही शिवरायाकडून आलों.”

“ लांबून आलांत ! थकला असाल ! आवले, याना गूळपाणी दे ग.”

“ तें घेऊं नंतर—आपला प्रसाद म्हणून. पण छत्रपतींनीं आपली घोडीशी भेट पाठवली आहे.”

“ कसली भेट ? ”

“ आणा रे समोर.”

त्या मंडळीनं तो सगळा सरंजाम बावाच्या समोर आणून मांडला. तो पाहून बावा हसून म्हणाले,

“ हें मला धाडलंय राजानीं ? ”

“ हो महाराज ! ”

“ मी याचं काय करूं ? ”

“ आपल्याला पालखी धाडली आहे, तीत बसतां येईल.”

बावा मोठमोठ्यानं हसले. ते म्हणाले,

आम्ही तेणें सुखी ।
 म्हणा विठ्ठल विठ्ठल मुखी ॥
 कंठीं मिरवा तुळशी ।
 व्रत करा एकादशी ॥

मंडळी विचारी सामान घेऊन परतली ! शिवरायांना हें कळलं,
 तेव्हां त्यांना वाटलं, आपण स्वतः जाऊन भेटावं !

पुण्याजवळ लोहोगांव. तिथं बावांचीं कीर्तनं व्हायचीं. शिवबा तिथं
 बावांना भेटले. त्यांच्या पायावर डोई ठेविली त्यांनीं. बावांनीं त्यांना
 क्षेम दिलं. कुशल विचारलं. रात्रीं कीर्तन होतं, तें ऐकायला राजे
 थांबले.

बावांनीं कीर्तनात माणसानं वेव्हारांत कसं वागावं हें सांगितलं.
 वेव्हार करीत असतां लक्ष देवाकडे कसं ठेवावं, तें सांगितलं. शिवरायांना
 मोठं बरं वाटलं.

वारंवार शिवबा कीर्तनाला यायला लागले. एकदां ही खबर
 चाकणच्या मुसलमान सुभेदाराला कळली. त्यानं पाळत टेंवली, अन्
 एक हजार पठाण राजांना धरायला धाडले. पठाणांनीं देवळाला वेढा
 घातला. राजांना हें कळलं. त्यांनीं तुकोबाकडे पाहिलं. तुकोबांनीं
 पांडुरंगाचा धांवा केला. त्या देवळान् जो माणूस बाहेर पडायचा,
 तो पठाणांना शिवाजाच वाटायचा ! जितके पठाण, तितके शिवाजी !
 आता पकडायचं तरी कुणाकुणाला ! अन् अशा गडबडींत खरे
 शिवाजीराजे कधीं निसटून गेले तें कोणालाच कळलें नाहीं !

१६. तुका जातो वैकुंठाला

बावाची वृत्ति विठ्ठलरूप व्हायला लागली. कधीं कधीं ते एकटेच उठायचे. भंडार्या डोंगरावर जाऊन बसायचे. रात्रंदिवस आनंदी वृत्ति. एकटेच अभंग गायचे !

“ माझं मरण मीं माझ्या डोळ्यानीं पाहिलं ! खूप मजा ! चहूंकडे आनंदच आनंद !

आपुलें मरण पाहिलें म्यां डोळां ।
तो जाला सोहळा अनुपम्य ॥
आनंदें दाटलीं तिन्हीं त्रिमुवनें ।
सर्वात्मकपणें भोग झाला ॥

“ आतां जन्म घ्यायचा नाही. आतां मरायचं नाही. लाही पेरली तर कुठं रोप उगवतं का !

बीज जालुनि केली लाही ।
आम्हां जन्ममरण नाही ॥

“ उसाची साखर केली तिचा पुनः ऊस होतो का ? नाही ना ? मग आम्ही आता मुक्त झालों; आम्हाला पुनः गर्भवास नाही !

साकरेचा नोहे ऊस ।
आम्हां कैचा गर्भवास ॥

“ आतां चहूंकडे आनंदच आनंद. आनंदाच्या डोहात आनंदाचं पाणी. पोहोणाराहि आनंदच !

आनंदाचे डोहीं आनंद तरंग ।
आनंदचि आंग आनंदाचें

“ सुख भेटायला आलं. कुणाला ? सुखाला. कशी मजा आहे !

आम्हाला सुखाचा ठेवा सांपडला आहे. आतां आनंदाची गगती करायला कुणाला बसवायच ! ”

सुख भेटों आलें सुखा ।

निधि सांपडला मुखा ।

तुका म्हणे लेखा ।

नाहीं आतां आनंदा ॥

जेवायचं खायचं भान कुणाला आहे ? आवली बावना जेवूं घातल्याशिवाय जेवायची नाही. तिनं त्यांना शोधून काढावं. भंडारा डोंगर देहूपासून तीन मैल. आवलीनं दुपारीं बारा वाजतां भाकरीची पार्टी डोक्यावर देऊन भंडार्यावर जावं. वाटेंत कांटे मोडायचे पायांत. तें सगळं त्या माउलीनं सहन करावं, अन् बावना जेवायला वाढावं !

बायांनीं हसत हसत विचारावं,

“ आवले, कां करतेस एवढं सगळं ? ”

“ तुम्हाला नाहीं कळायचं तें ! ”

“ कां ? ”

“ त्याला बायकांचा जन्म घ्यावा लागतो ! ”

“ आवले, आता आपल्याला जन्म घ्यायचा नाही. कुणाचाच नाही. ”

“ मग काय करायचं ? ”

“ आतां वैकुंठाला जायचं ! येत्येस वैकुंठाला ? ”

आवलीनं फणकाज्यानं म्हणावं,

“ जा तुम्हीच ! मला नाहीं वेळ ! माझी म्हैस व्यायल झाल्यै ! ”

“ बघ बरं ! मग म्हणशील सांगितलं नाहीं म्हणून ! ”

“ नाहीं म्हणायची ! ”

विभाग "बरे आहे!"

कामां शिवटीं शक्ते १५७१ वा फाल्गुन उजाडला. पौर्णिमा उलटली.

बावांनी वैकुंठाचा ध्यास घेतला. कुणाला काहीं कळेना. वैकुंठ म्हणजे

काय ! कुणीकडे जायचंय !

ज्यांना मुलगा. त्याचं नांव महादेव. तो होळीच्या धुळवडीन अंग भरून आला. बावा त्याला म्हणाले,

“महादेवा, वैकुंठाला येतां का !”

“नाय बा ! मला अजून आंघोळ करायच्यैय.”

“ठीक आहे. करा !”

काशी सासरहून आली. तिला बावांनीं विचारलं,

“काय काशीतार्ई, वैकुंठाला चलतां का ?”

“वैकुंठाला ! मी नाहीं येत !”

“कां ग ?”

“मामंजींनीं सांगितलंय, पुनव झाल्याबरोबर परत ये म्हणून.”

बावा हसून म्हणाले,

“ठीक आहे. जा !”

ज्याला ज्याला बावा विचारीत, तो तो काहीं तरी सांगून नाहीं म्हणे. सगळ्यांना वाटे, हे कुठले जाताहेत वैकुंठाला ! उगीच काहींतरी विचारताहेत झाल ! गंमत करीत असतील. वैकुंठ कुठं आहे कोण जाणे ! तिथं कसले जाताहेत हे !

शिवटीं वद्य द्वितीया उजाडली. बावा सकाळीं आवलीला म्हणाले

“आवले, मग येणार काय ?”

“कुठं ?”

“वैकुंठाला !”

“मला नाहीं घटकेची फुरसत ! म्हशीचं शेण काढायचंय् अजून ! अंगण सारवायचंय् ! किती तरी कामं ! तुम्हीच जा कुठं जातां ते ! ”

बावा हसले. त्यांच्या मनांतलं कुणालाच कळलं नाहीं.

ते भजनी-मंडळीला म्हणाले,

“चला मंडळी गोपाळपुरांत. भजन करूं ! ”

मंडळी गोपाळपुरातल्या पिंपरीखालीं जमली. भजनाची धुमाळी सुरू झाली. बावा स्वतः वीणा घेऊन उभे राहिले. सगळी मंडळी हरिरंगांत रंगून गेली.

शेवटीं बावा अभंग म्हणूं लागले. नवे नवे अभंग. आजपर्यंतच्या अभंगाहून वेगळे. ते म्हणाले,

“मंडळी हो ! आतां मी माझ्या माहेराला निघालों आहे ! संतांच्या हातीं माझ्या मायबापांचा निरोप आला आहे. मी सारखी त्या वाटेकडे दृष्टि लावून बसलों आहे. माझे मायबाप येणार आहेत. ते स्वतः येणार आहेत ! खरंच—खरंच येणार आहेत ते !

आपुल्या माहेरा जाईन मी आतां ।

निरोप या संतांहातीं आला ॥

त्याचि पथें माझे लागलेंसे चित्त ।

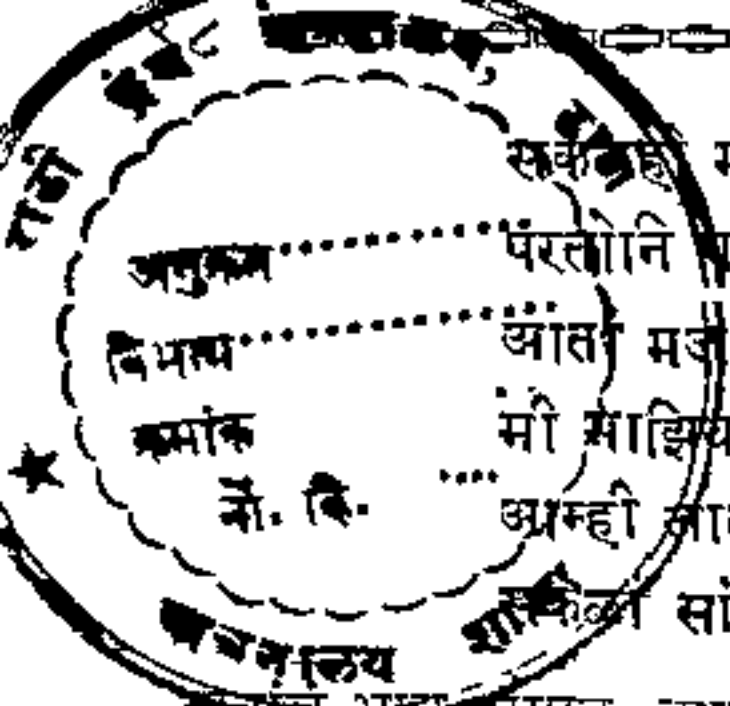
वाट पाहे नित्य माहेराची ॥

तुका म्हणे आतां येतील न्यावया ।

अंगें आपुलिया मायबाप ॥

“मंडळी हो ! तुम्ही सगळे आतां मला निरोप द्या ! चुकलों-माकलों असेन ! क्षमा करा ! आतां आपापल्या घरीं जा. मी माझ्या सख्याबरोबर जाईन. आतां आम्ही निघालों, कृपा असूं द्या. ”

सर्वेही माझी बोलवण करा ।
 परतोनि परा जावें तुम्हीं ॥
 आंतां मज जाणें प्राणेश्वरासवें ।
 मी माझिया भावें अनुसरलों ।
 आम्ही जातों तुम्हीं कृपा असों द्यावी ।
 सांगवी विनंती माझी ॥

वाचना भाग हारपल. त्यांना श्रीहरि आलेला दिसायला लागला. हातांत शंखचक्र आहे. मुगुट ल्याला आहे. कानीं कुंडलं आहेत. त्यांच्या तेजापुढं सूर्याचं तेजहि फिकं पडलं आहे. त्याचा रंग सांवळा आहे. तो चतुर्भुज आहे. गळ्यात वैजयंती माळ आहे. पीतांबराच्या तेजानं दाही दिशा फाकल्या आहेत.

पैल आले हरि । शंख चक्र शोभे करीं ॥
 मुगुट कुंडलाच्या दीतीं । तेजें लोपला गभस्ती ॥
 मेघशामवर्ण हरि । मूर्ति डोळस साजिरी ॥
 चतुर्भुज वैजयंती । गळां माळ हे रुळती ॥
 पीतांबर झळके कैत्रा । उजळल्या दाही दिशा ॥

बावा आनंदानं वेडे झाले. ते म्हणाले,
 “ मंडळी, उशीर होतोय आतां. श्रीहरि माझी वाट पाहात उभा आहे ! मी चलतो ! ”

वाढवेळ झाला उभा पांडुरंग ।
 वैकुंठीं श्रीरंग बोलावितो ॥
 अंतकाळीं विठो आम्हांसी पावला ।
 कुडीसहित झाला गुप्त तुका ॥

अन् पाहतां पाहतां बावा दिसेः
 दिसलं नाहीं ! ते सदेह वैकुंठाला ।

